

İMAM MUHAMMED EŞ-ŞEYBÂNÎ'NİN HAYATI VE HANEFÎ FIKHİNİN TEDVİNİNDEKİ YERİ

Dr. Ahmet DURAN¹

"Hanefî Ekolüne hizmet eden İslam hukukçuları arasında yaygın bir söz var, denir ki; Fıkhı Abdullah b. Mes'ûd ekti, Alkame b. Kays suladı, İbrahim en-Nehâî biçti, Ebû Hanîfe harman yapıp dövdü, Ebû Yusuf hamurunu kardı, Muhammed b. el-Hasan ekmeek yapıp pişirdi, diğer insanlar da hazır ekmeğini yiyorlar."²

Özet:

Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî 132/749'da Irak'ın Vâsit muhitinde doğdu. 189/805'de Rey şehrinde vefat etti. Şeybânî Harun er-Reşîd'in Kâdî'l-Kudâtı, Avrupa'da Şarلمان'ın da muasırındır.

İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin gözde talebesi olduğu gibi aynı zamanda İmam Mâlik'in de öğrencisidir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in hocası olan İmam Şâfiî'nin de hocasıdır. Böylece onun fıkhî ekollerin bulunduğu bir merkez durumunda olduğu söylenebilir. Hanefî fıkhını kodlayıp yazıya döken İmam Muhammed'in 990 kitabı olduğu söylenir. Bunlardan ancak bir takımı günümüze intikal etmiştir. 5000 sahife ve yaklaşık 60 bölümden oluşan onun sadece el-Asl adlı eseri yanında Justinien Kod'u bile hafif kalmaktadır. Es-Siyeru'l-Kebîr'i Devletler hukukuna ait bir yapıttır. Kitabı'l-Hucece ise mukayeseli hukukla ilgilidir. Hukuk dünyası ona çok şey borçludur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh (hukuk), Kur'an, Hadis, Mezheb (ekol), Tedvîn, Şeybânî, Hanefî Mezheb

The Life of İmâm Muhammed al-Shaibânî and his Emphasis on Hanafite Law Code

Muhammad Ibn Hasan ash Shaibani was born at Wasit in Iraq in 132/749. He died in Rayy in 189 /805. He was the Qadi'l-Qudat of the caliph Harun ar-Rashid and also, contemporary of Charlemagne in Europe. As the principal student of Abu Hanifah; he was a student of Imam Malik, too. And became in his turn teacher of Imam ibn Hanbal

¹ Dr., Sarıyer İlçe Müftüsü.

² Bkz. eş-Şeyh, İzzuddin Hüseyin, *el- İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Muhaddisen ve Fakihen*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993, s. 69; Keskiöglü, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, ts. (DİB Yay.), s. 106.

who was a pupil of Imam Shafi. Thus, every school of muslim law has a tender corner of him.

It is said that there are 990 books manuscripted by Imam Shaibani who managed to code the Hanafite Law. Of the 990 works attributed to him, about a dozen only have survived. His principal work *Kitab al-Asl* has 60 chapters about 5000 pages. Even Justinien Code is considered rather plain in comparison with only *Kitab al-Asl* which is his principal work and consist of 60 chapters and about 5000 pages.

His work of *as-Siyer al-Kebîr* is an international Law, Work *Kitab-al-Hujaj* is a constrastive law work. Law Authorities are owed him too much.

Key Words: Islamic law, Fiqh, Code, Founder, Pupil, Shaibani, Hanafi Madhhab.

I. İMAM MUHAMMED'İN HAYATI

A. Doğumu, Nesebi ve Künyesi

İmam Ebû Hanîfe'nin en genç ve en seçkin talebelerinden olan büyük hukukçu İmam eş-Şeybânî'nin asıl adı Muhammed'dir. Babası Hasan, dedesi Ferkad; künyesi isekünyesi "Ebû Abdillâh"tır.³ Kevserî, dedesinin isminin Ferkad değil de Vâkid olduğunu ileri süren rivayetlerin isabetli olmadığını söyler.⁴ Şeybân nisbesi konusunda kaynaklardaki bilgiler açık olmakla birlikte bu nisbenin sebebi tartışmalıdır. Abdulkâhir b. Tâhir et-Temîmî el-Bağdâdî (v.429) ile İmam Suyûtî (v.911), İmam Muhammed'in nesep itibariyle bizzat Şeybân kabilesinden geldiği istikametindeki görüşü benimserken,⁵ bir çok kaynakta ise, onun Şeybân kabilesiyle ilgisinin nesep itibariyle değil, "velâen"; yani; aralarındaki dostlukları sebebiyle olduğunu belirtilir.⁶ "Velâ" kelimesinin "azatlı köle" manasını tazammun ettiğine bakarak İmam Muhammed'in *Benî Şeybân*'ın azatlısı olduğunu kaydeden kaynaklar da vardır.⁷

Tarihçilerin büyük bir kısmına göre Şeybânî aslen, Şam'ın "Guta" bölgesinde bulunan "Harestâ" köyündendir.⁸ Bu nedenle İbn Asâkîr (v.571) onun babasının biyografisini yazarken, "Hasan b. Ferkad el-Harestâvî" diyerek onu bu köye nispet etmiştir.⁹

İbn Sa'd ve İbn Cerîr et-Taberî gibi ünlü tarihçiler, İmam Muhammed'in Cezîre asıllı olduğunu, babasının Şam ordusunda bir asker olarak görev aldığını, Emevîlerin, iktidarı Abbâsîlere terk ettiği tarihe tesadüf eden 132/749 yılında Vâsıt'a geldiğini, Şeybânî'nin o sene burada doğduğunu, bilâhare Kûfe'ye dönüp oraya yerleştiğini ve müellifin burada yetiştiğini kay-

³ Zehebi, *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî-Ebu'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1408, s. 79; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Şükrî Faysal ve Helmût Riter, Wiesbaden 1381/1963, II, 332; Diyârbekrî, *Târihu'l-hamis fi ahvâli enfesi nefis*, Beyrut, ts. (Müessesetü Şa'bân), II, 332.

⁴ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Bulûğu'l-emânî fi sûretü'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan, eş-Şeybânî*, Mektebetü Dâri'l-Hidâye, Medînetü Nasr, ts., s. 4.

⁵ Kevserî, a.g.e.s. 4; Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî; Nâbigatü Fikhi'l-İslâmî*, Dimaşk 1414/1994, s. 23.

⁶ Zehebi, *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi*, s. 79; Safedî, *el-Vâfi*, II, 332.

⁷ W. Haffening, "Muhammed eş-Şeybânî", *IA* (MEB yay.), İstanbul 1970, XI, 450.

⁸ İbnu'l-Esir, *el-Lubâb fi tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut 1400, II, 219; Kevserî, s. 5.

⁹ Nedvî, a.g.e., s. 24.

dederler.¹⁰ Doğruya en yakın görüşün bu olduğunu ifade eden Muhammed Zâhid el-Kevserî, İmam Muhammed'in hicrî 135 senesinde dünyaya geldiği şeklindeki İbn Hallikân'ın İbn Abdillberr'e ait olarak naklettiği iddianın da açık bir yanılığ olduğunu savunur.¹¹

B. Fiziki Görüntüsü

Şeybânî'nin hayatına yer veren kaynaklar onun fiziki görüntüsü ile ilgili bazı hususlara da işaret ederler. Bu kaynaklara göre Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî görünüşü itibariyle yakışıklı idi. Yüzü fildişi tonda ak, saçları da siyahtı. Hafif dolgun olmakla birlikte oflaz bir yapıya sahipti. Sükûneti, vakarı ile –deyim yerinde ise– üzerinde engin okyanusların tevazu ve heybetini birden taşıyan somut ve soyut bir yapısı vardı. İnce ruhlu, sağlıklı ve etik bakımından son derece üstün ve seçkin bir şahsiyetti. Öte yandan vakarına uygun düşen elbiseler seçer, temiz ve sık giyinirdi. Ebû Hanîfe'nin, onu kendisine getiren babasına; “*Bu çocuğun saçını kes ve ona eski bir elbise giydir ki onu görenler onunla meftun olmasınlar*” dediği nakledilir. Bu olayı anlatırken kaynaklar, Şeybânî'nin şöyle dediğini yazarlar: “*Babam derhal İmam'ın dediğini yaptı. Saçımı kesip bana eski bir elbise giydirince güzelliğim daha da artmıştı.*”¹²

Şeybânî'nin aynı zamanda parlak bir zihne, ince, kıvrak bir zekâyâ, güçlü ve sağlam bir hafızaya sahip olduğu; konulara intikal etmede güçlü bir yeteneği ve hareketli bir kişiliğinin bulunduğu nakledilmektedir.¹³ İmam Şafiî:

“*-Ben Muhammed b. el-Hasan'dan daha zeki, daha akıllı, daha fakih, daha zâhid, daha takvalı, daha belîğ ve sevecen birini görmedim. O, gözü, gönlü dolduran bir zattı. Konuştuğu zaman onu dinleyen, Kur'ân'ın onun lehçesiyle nâzil olduğunu sanırdı*”¹⁴ der.

C. İlmî Kişiliğinin Oluşmasına Yardımcı Olan Faktörler

İmam Muhammed daha önce ifade edildiği gibi Kûfe'de yetişti. O tarihte Kûfe Sahabe büyüklerinin konakladığı ve özellikle Hz. Ali'nin başkent yaptığı tarihten itibaren ilmin beşiği; hadis, fıkıh ve dilbilim bakımından

¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), VII, 336; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülük*, Beyrut, ts. (Mektebetü Hayât), III, 2521; Kevserî, *a.g.e.*, s. 4, 5.

¹¹ Kevserî, *a.g.e.*, s. 5.

¹² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Beyrut, ts., I, 322; Kevserî, *a.g.e.*, s. 5. Saçının kesilmesi olayını Şair Ebû Nevvâs nazma dökerek şöyle dile getiriyor;

حلقتوا رنسه ليكسوه قبحا
غيرة منهم عليه وشحا
كان في وجهه صباح ليل
نزعوا ليله وابتوه صباحا.
“Çirkine çevirmek için; kestiler saçımı,
Ona oldukça hırs ve gayretlerinden na'şî,
Yüzünde Onun gece ile gündüz görkemli,
Gecesi çekilip sabahıyla kaldı sanki.”

¹³ Kevserî, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁴ Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Medine, ts. (el-Mektebetü's-Selefiyye), II, 176; Zehebî, *a.g.e.*, s. 520; Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe: Hayatüh ve asruh-ârâuh ve fikhuh*, Kahire, ts. (Daru'l-Fikri'l-Arabî), s. 208; Kevserî, *a.g.e.*, s. 55, 56.

oldukça mühim ve zengin merkezlerden biri idi. Burada Kisâî, Ferrâ gibi dil bilginlerinin yanı sıra, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf gibi İslam hukukunun dev simaları vardı. Kısacası bu bölge ve ortam, lisan, şiir, hadis ve fıkıh alanında temayüz edebilmek için gerekli tüm koşulları sinesinde barındırıyordu.¹⁵ İlimi açıdan böylesine elverişli bir ortama giren Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, ilim tahsilinde son derece muhlis ve gayret sahibi biriydi. Vaktinin bir anını dahi o gayenin dışında harcamaya gönlü razı olmazdı. Aile fertlerinden, dünyaya dair duydukları bir ihtiyaç yüzünden kendisini meşgul etmemelerini rica eder; o türdeki isteklerini karşılamak için onlardan kendi seçtiği vekiline başvurmalarını isterdi.¹⁶ İlme karşı gösterdiği bu samimiyet ve ikbali onu, sonuçta, hukuk alanında bir ufuk, hadis ve tefsir dalında bir dahi, Arap dili ve edebiyatı sahasında bir hüccet olmasını sağlamıştır. İmam Muhammed'in ihraz ettiği bu ilmi kişiliğinin oluşmasına yardımcı olan bir diğer önemli etken ise, varlıklı bir ailenin çocuğu olmasıdır. Babasından tevarüs ettiği 30 bin dirhem in yarısını gramer ve şiir tetkikleri için, diğer yarısını da fıkıh ve hadis tahsili uğrunda sarf etmiş olduğu kaynaklarda yazılıdır.¹⁷

D. Tahsili ve Seyahatleri

1. İmam Ebû Hanîfe'nin Meclisine Katılması

Kûfe'nin o çağda hadis, hukuk ve Arapça gramerinin tedris edildiği İslam'ın ileri kültür merkezlerin den biri konumunda idi. Abdullah b. Mes'ûd'un kurduğu Kûfe mektebi en parlak ve en hareketli dönemini yaşıyordu. Abdullah b. Şübrüme (v.144), İbn Ebî Leylâ (v.148), İmam Ebû Hanîfe (v.150) Süfyân es-Sevrî (v.161), İmam Ebû Yûsuf (v.182) gibi birçok İslam bilgini burada bulunuyor ve Kûfe o gün için ilmî müzakerelere ve hummalı içtihat çalışmalarına sahne oluyordu. İmam Muhammed ilk ilmî müktesebâtını işte bu çevrede elde etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılması ile ilgili şöyle bir olay anlatılır. Şeybânî, henüz 14 yaşında iken başına gelen bir meselenin dini hükmünü sormak üzere Ebû Hanîfe'ye gider. Ona "*yatsı namazını kılıp yatan bir çocuğun yatsı vakti çıkmadan ilk kez ihtilâm olması hâlinde, yatsı namazını tekrar kılıp-kılmayacağı*" hususunu sorar. Ebû Hanîfe'nin, ihtilâmdan önce çocuğun kıldığı namazın nâfile sayılacağını, ihtilâmla birlikte yükümlü konuma girmiş olacağından vakti devam eden yatsı namazını tekrar kılması gerektiğini ifade etmesi üzerine Şeybânî, henüz ihtilâm olduğundan ilk öğrendiği meseleyle amel etmek üzere hemen kalkıp mescidin bir köşesinde yatsı namazını iade eder. Bu davranışıyla beğenisini kazandığı Ebû Hanîfe ona, "

¹⁵ Kevserî, a.g.e., s. 5; eş-Şeyh, İzzuddin Hüseyin, *el-İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Beyrut 1993, s. 12; Nedvî, a.g.e., s. 25.

¹⁶ İbnu'l-İmâd, a.g.e., I, 322; Kevserî, a.g.e., s. 7.

¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 173; Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe ve Sâhibeyhi*, Haydarâbâd 1394; s. 125; Zehebi, a.g.e., s. 51; Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv v.dğr.), Beyrut 1401/1981, VII, 343; Kevserî, a.g.e., s. 6.

delikanlı, gel sen dev halkamıza katıl, geleceğin parlak olur" der ve böylece Şeybânî Ebû Hanîfe'nin meclisindeki yerini alır.¹⁸ Ebû Hanîfe, daha ilk aşamada Muhammed b. el-Hasan'ı, Hanefî ekolünde uzmanlaşmanın bir ön koşulu sayılan hafızlık öğrenimini tamamlamaya yönlendirir. Kevserî, Şeybânî'nin 7 günde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediğini kaydeder.¹⁹ Daha öğrenciliğinin ilk günlerinde hocasına yönlendirdiği önemli bir soru ile dikkat çeker. Ebû Hanîfe, bunu başkasından bir alıntı ile mi yoksa kendi bilgisi ile mi sorduğunu merak eder; onun tamamen kendi düşüncesinin bir ürünü olduğunu anlayınca da, gerçekten bir uzman gibi soru sorduğunu ifade ederek bu şekilde alternatifli düşünmeye devam etmesini ve o tür muhalefet üslûbunu sürdürmesini ister.²⁰ Şeybânî o tarihten itibaren Ebû Hanîfe'nin meclisine büyük bir iştiaqla hocasının ölümüne kadar kesintisiz dört sene boyunca devam eder ve fikhî meselelere verilen cevapları kayda geçirerek bir araya getirir.²¹

2. Ebû Yusuf'un Derslerine Devam Etmesi

İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra, aynı metodu takip eden Ebû Yûsuf'un derslerine devam eder; ondan fıkıh ve hadis dersleri alır. Özellikle fıkıhta, üstâdı İmam Ebû Yûsuf'a çok şey borçlu olduğunu söylemek gerekir. Hocası henüz hayatta iken üstatlık unvanına nail olmuş, hocalarının vefâtından sonra fıkıh kürsüsünün başkanlığı kendisine kalmış; genç yaşta Kûfe'de oluşturduğu ders halkasında hocalarının metodunu aynen uygulamıştır. *el-Mebsût*, *el-Câmi'u's-Sağîr* ve *es-Siyerü's-Sağîr* adlı eserlerinde, üstatları İmam Ebû Hanîfe'nin ve İmam Ebû Yûsuf'un fıkhını rivayet ederek onların ilimlerini neşretmiş, diğer eserlerinde ise, bizzat kendi hukuk mantığını yayma gayreti içinde olmuştur.²²

Tahâvî, İsmail b. Hammâd'ın şöyle dediğini nakleder:

"Muhammed b. el-Hasan hadis meclisine erkence giderdi. Biz de Ebû Yûsuf'un huzuruna koşardık. Muhammed b. el-Hasan daha sonra yanımıza gelir, Ebû Yûsuf da ona müzakere edilen konuları tekrar ederdi. Bir defasında Ebû Yûsuf ona daha önce işlenen bir konuyu sordu; o da cevap verdi. Ebû Yûsuf, cevabın öyle olmadığını ifade etmesi üzerine ihtilafa düştüler. Sonunda yazılı esere başvurduklarında Muhammed'in iddiasının doğru olduğunu görünce Ebû Yûsuf, "*İşte hafıza bu!*" diyerek onu takdir etti."²³

Kimi kaynaklarda, İmam Muhammed'in bir ara Ebû Yûsuf'a gönül koyduğu rivayet edilir. Bahse konu olan olay kısaca şudur: Rakka kadılığı konusunda Ebû Yûsuf'un fikri sorulur. O da Kûfe'de bulunan Muhammed b. el-Hasan'ın buna ehil olduğunu söyler ve tavsiye eder. Bunun üzerine İmam

¹⁸ Safedî, *a.g.e.*, II, 334; Kevserî, *a.g.e.*, s. 5, 6.

¹⁹ Kevserî, *a.g.e.*, s. 6.

²⁰ Kevserî, *a.g.e.*, s. 6; Nedvî, *a.g.e.*, s. 27.

²¹ İbn Abdilberî, *el-İntikâ' fi fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ'*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye), s. 174; Kevserî, *a.g.e.*, s. 6.

²² İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, I, 321; Kevserî, *a.g.e.*, s. 35.

²³ Kevserî, *a.g.e.*, s. 35, 36.

Muhammed Bağdat'a davet edilir. Bağdat'a gelip konuya vâkıf olunca İmam Ebû Yûsuf'a, neden böyle yaptığını sorar ve sitemde bulunur. Ebû Yûsuf kendisine: "Rakka kadılığına atama yapılacaktı. O konuda benden uygun bir isim istendi. Ben de seni münasip gördüm. Yüce Allah, mezhebimizin Kûfe'de, Basra'nın da içinde bulunduğu bütün şarkta yayılmasını lutfetti. Bu bölgede bulunmanı, Rakka ve çevresindeki diğer yerleşim merkezlerinde de bu ilmin senin aracılığınla yayılmasını arzu ettim" der. İmam Muhammed buna rağmen hoşnutsuzluğunu izhar etse de, sonunda Rakka kadılığını kabul etmek zorunda kalır. Açıkça görüldüğü gibi İmam Muhammed'in yaptığı sitemin yegâne nedeni, onun Hanefî ekolü çerçevesinde ilim ve talime karşı duyduğu arzu ve gayreti sebebiyle kadılık görevine sıcak bakmıyor olmasıdır. Bunun dışında vuku bulduğu ileri sürülen bir takım iddialar daha bulunmaktadır ki, bunlar üzerinde durulmayacak kadar değersizdir.²⁴

3. Medine'ye Gidişi ve İmam Mâlik'in Derslerine Devam Etmesi

İmam Muhammed'in Medine'ye ilk gidişinde İmam Mâlik'le buluşmasını Mucâşi' b. Yûsuf şöyle anlatıyor:

"İmam Mâlik Medine'de ders verdiği bir sırada Muhammed b. el-Hasan henüz on dört yaşlarında bir çocuk idi. Ders esnasında İmam Mâlik'e, *sadece mescidin içinde su bulabilen cünüp hakkında ne düşündüğünü* sorar. Mâlik, *cünüp olan bir kimsenin mescide giremeyeceğini* söyler. Muhammed ısrarla, *namaz vakti girmişken suyu görmesine rağmen onun ne yapması gerektiğini* sorar. Mâlik, her defasında aynı cevabı tekrar eder ve sonunda ona kendisinin ne düşündüğünü sorar. Muhammed şöyle cevap verir: "*Te-yemmüm ederek içeri girer, suyu alıp çıkar ve guslünü yapıp namazını kılar.*" Mâlik, "*delikanlı sen nerelisin?*" deyince Muhammed yeri göstererek, "*bura-danım*" der. Mâlik, "*Medine'lilerden tanımadığım kimse yok*" diyerek hayretini izhar eder. Bunun üzerine Muhammed, "*daha tanımadığın niceleri var*" diyerek kalkıp gider. Çevresinde oturanlar Mâlik'e onun Ebû Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. el-Hasan olduğunu söylediklerinde, "*peki nasıl oluyor da Medine'liyim deyip yalan söylüyor*" der. Onun yeri işaret ederek topraktan olduğunu imâ etmek istediğini ifade etmeleri üzerine Mâlik, "*bu zat bana diğerinden (Ebû Hanîfe'yi kastederek) daha ilginç geldi*" der.²⁵

İmam Muhammed, daha sonra Abbâsi Halifesi el-Mehdî zamanında (158-169) *el-Muvatta*'ın şöhret bulması üzerine Medine'ye tekrar gelip, İmam Mâlik'in ders halkasına katılır. Üç yıldan fazla bir süre İmam Mâlik'e talebelik yapar ve ondan yaklaşık 700 hadis alır. Şeybânî İmam Mâlik'ten birkaç defa dinlediği *Muvatta*'ı bilâhare rivayet ederek bir kitapta toplamıştır.²⁶ Kaynaklarda yirmi iki rivayetinin varlığından söz edilen *el-Muvatta*' rivayetleri içerisinde en meşhur olanları, Yahya b. Yahya el-Leysî (ö.234) ile Şeybânî'ye ait olanlarıdır.²⁷ İmam Muhammed, kendi *el-Muvatta* rivayetinde

²⁴ Geniş bilgi için bkz: Kevserî, a.g.e., s. 37-39.

²⁵ Kevserî, a.g.e., s. 11, 12; Şeyh, a.g.e., s. 40.

²⁶ Kevserî, a.g.e., s. 10 vd.; Şeyh, a.g.e., s. 40.

²⁷ Kevserî, a.g.e., s. 10; Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuku Tarihi*, İstanbul ts., s. 224.

sadece Mâlik'ten duyduğu hadislere ve rivayetlere değil, aynı zamanda Irak'ta bulunan fakihlerin görüşlerine de yer vermektedir. Ayrıca O, *el-Muvatta*'da reddedilmesi lazım gelen görüş ve değerlendirmelerin mevcudiyetine de işaret etmekte, bu bağlamda Medîne'li fakihlerin hukukî görüşlerine reddiye sadedinde "*el-Hucce*" isimli bir eser telif etmiş bulunmaktadır.²⁸

Zehebî, İmam Muhammed'in Medîne'ye seyahati ve İmam Mâlik'ten *el-Muvatta*'ı almış olması sayesinde Hicaz ve Irak ekollerinin sahip oldukları metotları bir araya getirdiğini, bu nedenle Irak'luların ona olan güvenlerinin daha da arttığını, İmam Mâlik'ten rivayette bulunduğu zaman, insanların kendisini dinlemek ve hadis almak için akın akın ona geldiklerini nakletmektedir.²⁹

Onun feyz aldığı hocasına bağlılığı, muhabbet ve ihtiramı sonsuzdu. Kevserî onun, bir gün İmam Mâlik'in vefât haberini aldığıında, "*Şüphesiz Allah'ın kullarıyız ve sonunda hepimiz Ona döneceğiz. Ne büyük bir musibet! Mâlik b. Enes ölmüş! Hadis'te Emirülmü'minîn ölmüş*" diyerek üzüntüsünü dile getirdiğini belirtir.³⁰

4. Diğer Hocaları ve İlmî Seyahatleri

İmam Muhammed'in ders aldığı hocaları kuşkusuz sadece yukarıda zikredilen Ebû Hanife, Ebû Yûsuf ve İmam Mâlik değildir. O, bilgisini arttırmak ve tahsilini tamamlamak için birçok ilim merkezine gitmiştir. Suriye'de el-Evzâ'î (v.157); Horasan'da Abdullah b. Mübarek (v.165), Mekke'de Süfyân b. Uyeyne'den (v.198) dersler almıştır. Bu arada İbn Cüreyc el-Mekkî (v.150), Mis'ar b. Kîdâm (v.153), Ömer b. Zir el-Hemedânî (v.153), Muhill b. Muhriz ed-Dabbî (v.153), Züfer b. el-Huzeyl (v.158), Mâlik b. Miğvel (v.159), Yûnus b. Ebî İshâk (v.159), Süfyân es-Sevrî (v.161), Dâvûd et-Tâî (v.162), el-Kâsim b. Ma'n (v.175) gibi zatlara da onun istifade ettiği alimler arasında saymak mümkündür.³¹

D. Öğretim Metodu ve Öğrencileri

Muhtelif ilim merkezlerini dolaşıp devrinin en ünlü bilginlerinden ders alarak fıkıh, tarih ve Arap dili alanında uzman seviyesine gelen İmam Muhammed, sonunda Kûfe'ye yerleşmiş, henüz 20 yaşında iken Kûfe'de bir ders halkası oluşturmuş, hocaları Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf'un usul ve metodunu takip ederek onların ilmini neşre başlamıştır. Kaynaklar, onun ilmi şöretinin artıp yayılınca bir çok ilim talibinin çok uzak memleketlerden onun derslerine devam etmek için Kûfe'ye akın akın geldiklerini kaydederler. Öğrencilerinin sayısı çoğalınca gündüzleri camide Irak'lı öğrencilere, geceleri

²⁸ Kevserî a.g.e., s. 13; eş-Şeyh, a.g.e., s. 41; Eroğlu, Muhammed, "İmam Muhammed eş-Şeybânî, Nesebi, Hayatı ve İlmî", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, sy. 20, İstanbul 1969, s. 32.

²⁹ Zehebî, a.g.e., s. 50.

³⁰ Kevserî, a.g.e., s. 16.

³¹ İbn Sa'd, *el-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 336; İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a*, Beyrut, ts., s. 361; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye* (nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulvî), 1978, II, 708, 709; III, 650, 651; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, Beyrut, ts., s. 360; Sem'ânî, a.g.e., VII, 433; Kevserî, a.g.e., s. 7, 8.

ise evinde dışarıdan gelen öğrencilere ders vermek suretiyle kendini tamamen tedrise adanmıştır. İlim öğretmekte gösterdiği sabır ve öğrencilerin nafakalarını karşılamak için yaptığı harcamalar konusunda hocası Ebû Hanîfe'ye benzediği nakledilmektedir.³² Öte yandan İmam Muhammed'in başta Irak, Horasan, Mağrib (Kuzey Afrika) gibi her diyardan yetiştirdiği pek çok öğrencisi olmuştur. Şimdi bunlardan önde gelenler hakkında kısa da olsa bir takım bilgiler vermek istiyoruz.

1. İmam Şâfiî (v.204/819)

İmam Muhammed'in en fakîh öğrencisi olan Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin³³ hocası Şeybânî ile ilk tanışıklığı her ikisinin Medîne'de İmam Mâlik'e öğrenci oldukları yıllara rastlar.³⁴ Hocası Mâlik'in vefatına kadar yanında kalan Şâfiî, hicrî 179'dan sonra Yemen valisi Mus'ab b. Abdillâh'ın teklifiyle Yemen'e giderek orada idari bir görev alır.³⁵ O dönemde Hz. Ali taraftarları ile Abbasîler arasında siyasi rekabet ve iç çekişmelerin kendini gösterdiği nazik bir ortam söz konusuydu. Siyasî otorite bu konuda son derece hassas davranmakta ve en basit bir ayaklanmayı bastırarak katılımcıları cezalandırmaktaydı. Yemen ise o gün için Şia taraftarlarının yoğunlaştığı ve faaliyette bulunduğu bir görüntü arz ediyordu. İşte o tarihte Yemen'de bulunan İmam Şâfiî, Şia safında yer almakla ve Abbâsi idaresine karşı komplo hazırlığı içinde bulunmakla itham edilerek Bağdat'a ihbar edilmişti. Bunun üzerine Şâfiî sorgulanmak üzere hicrî 184 senesinde Yemen'den alınarak Bağdat'a götürülmüştür.³⁶ Sorgulandığı mahkemede daha önce Medîne'deki öğrencilik yıllarında tanıştığı İmam Muhammed'in tezkiye ve savunmasıyla beraat etmiştir.³⁷

Harun er-Reşid'in bizzat sorguladığı bu muhakemeden, dilinin fesahati ve İmam Muhammed'in hüsnü şahadeti sayesinde kurtulan Şâfiî'yi, halifenin de talebi üzerine İmam Muhammed yanına almıştır.³⁸ Bilâhare anesiyle evlenen Şeybânî'nin³⁹ evinde kalan Şâfiî, ona öğrencilik yapmış, kitaplarının çoğunu okumuş, pek çoğunu da istinsah etmiştir.⁴⁰ Hocası ve

³² Keversî, *a.g.e.*, s. 15, 22; eş-Şeyh, *a.g.e.*, s. 44; Nedvî, *a.g.e.*, s. 54.

³³ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1405, V, 236.

³⁴ Nehrâvî, Ahmed Abdussealâm, *el-İmamü 'ş-Şâfiî fi mezhebeyhi'l-kadim ve'l-cedid*, Kahire 1988, s. 58; Abdulkadir, Ali Hasan, *Nazratün amme fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 275; Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Kahire 1938, II, 219; Edhem, Mustafa Münir, *Rihlânül-İmâmî 'ş-Şâfiî*, Kahire 1928, s. 13; Cündî, Semek-İbrahim, Ali-Muhammed Sâlih-Muhammed Ebû'l-Fadl, *Atvâru's-sakâfe ve'l-fikr fi zilli'l-urûbe ve'l-İslâm*, Kahire 1960, II, 371.

³⁵ Ca'dî, Ömer b. Ali, *Tabakâtü fukahâi'l-Yemen*, Beyrut 1957, s. 138, 139; Ebû Nuaym, Ahmed el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*; Beyrut ts., IX, 71; Sübkî-Berberî-Sâyis, Abdullatif-Muhammed Yûsuf-Muhammed Ali, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî*, Kahire 1957, s. 278; Hudarî Bek, Muhammed, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî*, Beyrut 1988, s. 169.

³⁶ Beyhakî, *Menâkibu 'ş-Şâfiî* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1971, XI, 106, 107; Sezgin, Fuad, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî-Fehmî Ebû'l-Fadl), Kahire 1978, XI, 165; Hudarî Bek, *a.g.e.*, s. 169; Nahrâvî, *a.g.e.*, s. 62; Abdurrâzık, Mustafa, *el-İmamü 'ş-Şâfiî*, Kahire 1945, s. 27; Ebû Zehra, eş-Şâfiî, Kahire, ts., s. 22 vd.

³⁷ Merâğî, Mustafa, *el-Fethü'l-mübîn fi tabakâti'l-usûliyyîn*, Kahire 1947, I, 136; Medkûr, Muhammed Sellâm, *Menâhicü'l-icthâd fi'l-İslâm fi ahkâmî'l-fikhiyye ve'l-akdiyye*, Küveyt 1977, s. 646; Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye*, s. 443.

³⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 443.

³⁹ Hûlî, Emin, *el-Müceddidün fi'l-İslâm*, Kahire 1965, s. 75.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtîm, *Adâbu 'ş-Şâfiî ve menâkibuh* (nşr. Abdulganî Abdulhâlik), Kahire 1953, s. 34; İbn Hacer, *Tevâli't-te'sis li meâli Muhammed b. İdris*, Beyrut 1986, s. 128; Leknevî, Muhammed Abdulhayy, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire, ts., s. 163; Şîrâzî, Ebû İshak; *Tabakâtu'l-fukahâ'*, Beyrut 1970, s. 114.

aynı zamanda babalığı olan Şeybânî'nin ona özel bir ilgi gösterdiği ve nafa-kasını dahi temin ettiği rivayet edilmektedir. Şâfiî, İmam Muhammed'den çok istifade ettiğini ve ondan aldığı bilgi ile bir deve yükü kitap yazdığını bizzat beyan ve ifade ettiği bildirilmektedir.⁴¹ Kendisini her zaman himaye eden hocasını daima minnet ve şükranla andığına dair şu sözleri kaynaklarda yer alır: *"Allah bana iki alimle yardım etti. Bunlardan biri hadiste İbn Uveyne diğeri de fıkhıta Muhammed b. el-Hasan'dır."* *"Hiç kimsenin üzerimdeki ilmi ve mali hakkı, İmam Muhammed'in ki kadar değildir."*⁴²

İmam Şâfiî'nin, Şeybânî'nin el-Asl (*el-Mebsût*) isimli eserini ezberle-dikten sonra *el-Ümm'ü* yazdığı,⁴³ ayrıca içtihatlarındaki "el-Mezhebü'l-Kadîm" ve "el-Mezhebü'l-Cedîd" ayırımında İmam Muhammed'den telakkî ettiği ilmin hayli etkili olduğu söylenebilir.⁴⁴ Bu nedenle Hicâz ve Irak medre-selerinin ilmi mahsûlüne vâkif olan Şâfiî'nin, ehl-i hadîs (Mâlikî) ile ehl-i re'y (Hanefî) metodlarını mezcettiği ifade edilir.⁴⁵

Şâfiî, İmam Muhammed'e talebelik ettiği sıralarda kendisini İmam Mâlik'in talebesi saydığı, Şeybânî'nin gıyabında onun talebeleriyle tartıştığı, İmam Muhammed'in bunun farkına varması üzerine onun kendisiyle de tar-tışmasını istediği ancak Şâfiî'nin hocasıyla tartışmayı kendisine yakıştıra-madığı kaynaklarda yer alır.⁴⁶

Kevserî, Şâfiî'nin İmam Muhammed'le münazara edip, onu susturdu-ğu ile ilgili rivayetlerin doğru olmadığını belirtir. Kevserî, Şâfiî'nin, *"kendisi-ne soru sorduğum kimselerin tamamının yüzünün değiştiğini gördüm. Mu-hammed b. el-Hasan müstesna."* ifadesinde yer alan (ماسألت) *"sordum"* fiil kipinin (ماناظرت) *"münazara etme"* fiiline tahvil edilerek ifadeye farklı bir anlam yüklenmek istendiğini iddia eder.⁴⁷

2. Esed b. el-Furât (v.213)

Ebü Abdillah Esed b. el-Furât b. Sinân hicrî 142 yılında Nocrân'da doğdu. Horasan asıllı olup Harran'da dünyaya geldiği de söylenir.⁴⁸ Henüz iki yaşında küçük bir çocuk iken ailesi, önce Kayravan'a, kısa bir süre sonra da Tunus'a göç ederek orada dokuz yıl ikamet ederek, ilk tahsilini de burada yapar.⁴⁹ Hicrî 172'de ilim tahsili için doğuya seyahate çıkan Esed, Medine'de İmam Mâlik'e intisab ederek ondan *Muvatta'*ı semâ' yoluyla öğrenir. Bir müddet İmam Mâlik'in derslerine devam ettikten sonra Irak'a döner, orada

⁴¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire 1348, s. 295.

⁴² Kevserî, *a.g.e.*, s. 23, 56.

⁴³ Kevserî, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁴ Miras, Kâmil, *Târîh-i ilm-i fikh*, İstanbul 1331, s. 95, 96; Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 247; Dağcı, Şamil, "İmam Şâfiî'nin Hayatı ve Fıkhnın Usûlü İlmindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXII/2, Ankara 1996, s. 72-85.

⁴⁵ İbn Haldun, *el-Mukaddime*, Beyrut 1988, s. 284; Emin, *a.g.e.*, II, 204.

⁴⁶ Ebü Zehra, *Târîhu'l-mezâhib*, s. 445.

⁴⁷ Kevserî, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, X, 225; Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1980, I, 298.

⁴⁹ Debbâğ-Tenûhî, Ebü Zeyd-Ebu'l Fadl, *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayravan* (thk. Muhammed el-Ahmed Ebü'n-Nür-Muhammed Mâdûr), Mektebetü'l-Hanecî, b.y.y. ts., X, 3, 4.

İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ders halkalarına katılır. Ebu Yûsuf'a *el-Muvatta'*ı rivayet eder.⁵⁰

Esed, İmam Muhammed'e, nafakası yetersiz bir yabancı olduğunu, talebelerinin çokluğu sebebiyle de derslerinden istifadesinin sınırlı kaldığını söyleyince İmam Muhammed kendisinden, gündüzleri Iraklı öğrencilerle dersini takip etmesini ister, geceleri de yanına alarak ona özel ders verir. Bunun yanında onun nafakasını üstlenir.⁵¹

Esed b. Furât, İmam Muhammed'in yanında Hanefî fikhını iyice öğrendikten sonra Mısır'a geçerek İmam Mâlik'in oradaki öğrencilerinden İbnü'l-Kâsım'dan Mâlik'in fikhını rivayet eder ve meşhur olan "el-Esediyye" ismindeki eserinin te'lifini tamamlar.⁵²

Bundan sonra Kayravan'a avdet eden Esed b. Furât, Hanefî ve Mâlikî mezheplerini İspanya sınırlarına kadar tüm Kuzey Afrika'da neşretmek için çalışır.

Esed b. Fûrât Mâlikî mezhebinin önde gelen alimlerindendir. Sehnûn b. Abdisselâm (v.240) başta olmak üzere birçok kimse el-Esediyye'yi kendisinden okumuştur. Ancak her şeyden evvel o, Kayravan'da Irak fikhının mümessili ve imamı durumunda idi.⁵³

Hicri 204'de Kayravan'a kadı tayin edilen Esed, aynı zamanda seçkin bir kumandan idi. Ziyâdetullah el-Ağlebî, 212'de Sicilya fethine giden ordu ve donanmanın komutasını ona vermiş, on bin askerle adayı kuşatarak fetih etmiştir. Ne var ki kuşatma sırasında aldığı ağır yaralar nedeniyle bir süre sonra hicrî 213'de vefât etmiştir.⁵⁴

3. Ahmed b. Hafs el-'İclî el-Kebîr (v.217)⁵⁵

İmam Muhammed'in önde gelen öğrencilerinden birisi olan el-'İclî, Hicrî 150 yılında dünyaya gelmiş olup, Ebû Hafs el-Kebîr unvanıyla tanınır. Leknevî, onun Ebû Hafs es-Sağîr künyesini taşıyan bir oğlunun olduğunu, ondan tefrik için kendisinin "*el-Kebîr*" ile tavsif edildiğini kaydeder.⁵⁶

Zehebî'nin, Mâverâünnehr'in İmamı olarak nitelendirdiği Ebû Hafs el-Kebîr, İmam Muhammed'e bir müddet öğrencilik yaparak re'y konusunda temayüz etmiş ve Cumhura muhalif görüşlerin sahibi de olmuştur. "*50 sene ibadet ettikten sonra, nevrüz gününü tazim etme düşüncesiyle o günde müşrik birine bir yumurta hediye eden kimsenin küfre girmiş ve dolayısıyla amelini boşa çıkarmış olacağı*" tarzındaki ifadesi, onun şâz fetvalardan birini teşkil etmektedir.⁵⁷

⁵⁰ Zehebî, *a.g.e.*, X, 226; Kevserî, *a.g.e.*, s. 14; Karaman, *a.g.e.*, s. 223.

⁵¹ Kevserî, *a.g.e.*, s. 15.

⁵² Kevserî, *a.g.e.*, s. 16, 18.

⁵³ Debbâğ-Tenûhî, *a.g.e.*, II, 3-5; Mâlikî, Ebû Bekr b. Ebî Abdillâh, *Riyâdu'n-nüfus fî terâcimi ulemâi'l-Kayravan*, Tab'atü Hüseyin Mü'nis, b.y.y., 1951, I, 181.

⁵⁴ Zirikî, *a.g.e.*, I, 298; Zehebî, *a.g.e.*, X, 227.

⁵⁵ Zehebî, *a.g.e.*, X, 159.

⁵⁶ Leknevî, *a.g.e.*, s. 18; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, Bağdad 1962, s. 6.

⁵⁷ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, X, 157, 159.

4. Ali b. Ma'bed b. Şeddâd (v.218)

Ali b. Ma'bed, aslen Rakka kentinden olup babası Ma'bed b. Şeddâd ile birlikte Muhammed b. el-Hasan'e öğrencilik yapmış hatırı sayılır imam-lardandır.⁵⁸ İsmail b. Cafer, el Leys b. Sa'd, Ubeydullah b. Amr er-Rakkî, İbn Uyeyne ve eş-Şâfiî gibi bir çok şahsiyetten hadis rivayet etmiş; Yahya b. Ma'în, Abdulmelik b. Habîb, Ebû Hâtim, Mikdâm b. Dâvud er- Ruaynî ve Ebû Yezîd el-Karâtîsî gibi çok kimse de ondan hadis almıştır.⁵⁹ Kâsimî, Ebû Hatim'in onun hakkında "sika" dediğini kaydetmektedir.⁶⁰ Ali b. Ma'den aynı zamanda İmam Muhammed'in "*el-Câmiu'l-Kebîr*" ve "*el-Câmiu's-Sağîr*"ini rivayet edenler arasındadır. Halife Me'mûn, Mısır'a yerleşen Ali b. Ma'den'e Mısır kadılığını teklif etmiş, o ise, özür beyan ederek buna yanaşmamıştır. 20 Ramazan 218'de Mısır'da vefat etmiştir.⁶¹

5. Diğer öğrencileri

Şeybânî'nin pek çok öğrencisi olmuştur. Yetiştirdiği talebelerin kemiyet ve keyfiyeti onun ne derece büyük bir imam ve müçtehit olduğunu gösterir. Ondan ilim ve irfan alan diğer öğrenciler arasında şu şahsiyetleri zikretmek mümkündür.

Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (v.204), Ebû Süleyman el-Cûzcânî (v.200), Halef b. Eyyûb (v.205), İbrahim el-Mervezî (v.210), Ebû Ya'lâ er-Râzî (v.211), 'İsâ b. Ebân (v.220), Hişâm er-Râzî (v.221), Ebû Zekeriyâ el-Vuhâzî (v.222), Ebû Ubeyd el-Kasim b. Selâm el-Herevî(v.224), Muhammed b. Semâ'a et-Teymî (v.233), Nasr b. Ziyâd en Nisâbûrî (v.233), Yahya b. Ma'în (v.233), Ebû Ca'fer el Herevî (v.236), Ahmed b. Hâcc el-Âmiriyî (v.237), Dâvûd b. Ruşeyd el-Hâsimî (v.239), el-Hasan b. Hammâd el-Hadramî (v.241), Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.248), İsmail el-Kazvîni (v.249), Ali et-Tûsî (v.253), Süleyman el-Keysânî (v.278).⁶²

F. Vefatı

Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Halife Harun er-Reşîd zamanında hiç arzu etmediği halde Rakka kadılığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Zeydî İmamı Yahya b. Abdillâh et-Tâlibî meselesinde, halifenin arzusu doğ-

⁵⁸ Zehebî, *a.g.e.*, X, 630; Şirâzî, *a.g.e.*, s. 139; Kuraşî, *a.g.e.*, II, 604.

⁵⁹ Zehebî, *a.g.e.*, X, 631.

⁶⁰ Kâsimî, Cemaluddîn, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Kahire 1330, VI, 205.

⁶¹ Zehebî, *a.g.e.*, X, 631, 632; Kuraşî, *a.g.e.*, II, 615.

⁶² Bkz. İbn Abdîlberri, *a.g.e.*, s. 107; Şirâzî, *a.g.e.*, s. 137-139; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-lugât*, Mısır ts., I, 81; Karâfî, *a.g.e.*, II, 678; III, 537, 538, 569, 590, 591; Kazvîni, Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tedvin fi ahbârî'l-kazvîn*, Haydarâbâd 1984, II, 290, 291; Zehebî, *Siyeru alemî'n-nûbelâ*, IX, 135; X, 194, 195, 365, 366, 440-454, 446, 690, 507; XI, 91-135, 525; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehziib*, Haydarâbâd 1325, I, 286; III, 147, 148; Leknevî, *a.g.e.*, s. 167; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih Bağdad*, Lübnan ts., V, 342, 343; VII, 295, 296; XI, 158; XIII, 190; Mezzî, Cemâluddîn, *Tehzîbu'l-kenâl fi esmâi'r-ricâl*, Beyrut ts., VIII, 488; Vekî' b. Hayyân, *Ahbârü'l-kudât*, Beyrut ts., II, 170-172; Kâsimî, *a.g.e.*, IX, 158; Safedî, *a.g.e.*, III, 139, 140; Ziriklî, *a.g.e.*, V, 283; VII, 24; Temîmî, Takiyyüddîn b. Abdilkadir, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Riyad 1983, I, 194-196; III, 209-324; Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 434; Kevserî, *a.g.e.*, s. 9,10; Halîfî, Ebû Ya'li, *Kitâbu'l-ürşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, Riyâd 1989, I, 274.

rultusunda fetva vermediği için er-Reşîd tarafından Rakka kadılığında azledilmiş ve ardından da ikamet ettiği Bağdat'ta fetva vermekten men edilmiştir. Ancak bir süre sonra Halife ile arası düzelterek Halife er-Reşîd onu Abbâsi hilafetinin baş kadılığına getirmiştir.⁶³

Harun er Reşîd'in Rey şehrine yaptığı seyahatte yanına aldığı Muhammed b. el-Hasan, 189 hicrî senesinde 57 yaşında iken orada vefat etmiştir. Meşhur Kûfe kıraat İmamı ve nahiv bilimcisi Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî'nin de aynı gün vefat ettiği rivayet edilmektedir.⁶⁴

Kerderî'nin naklettiğine göre, İmam Muhammed evinde misafir olduğu öğrencisi Hasan b. Abdillâh er-Râzî'nin evine yakın Tabrek dağı denilen bir kaleye, İmam Kisâî ise Ranbûye köyüne defnedilmişler; ikisinin arasındaki mesafenin 4 *fersah* -bir *fersah* yaklaşık beş kilometredir- olduğu söylenmiştir.⁶⁵

Şeybânî ile Kisâî gibi iki büyük bilginin aynı anda vefât etmiş olmaları Harun er-Reşîd'i oldukça etkilemiş, defin işleminden sonra "*bugün Rey'de fıkıh ve Arapçayı birlikte defnettim*" diyerek duyduğu derin teessürü izhar etmiştir.⁶⁶

Şair ve nahiv üstadı Ebû Muhammed el-Yezîdî'nin de bu iki âlimin vefâtı üzerine yazdığı mersiye'nin bir bölümü şöyle:

فأذريت دمعى والفرود عميدُ وكادت بى الارض الفضاء تميدُ فما لهما فى العالمين ند يدُ بذكرهما حتى الممات جد يدُ	أسنت على قاضى القضاة محمد وأقلقتى موت الكسائ بعده هما عالمان أودبا وتخزما فحزنى متى تخطر على القلب خطرة
--	--

*Üzuldüm bir hayli Kâdilkudât Muhammed'e,
Döktüm gözyaşlarımı, gönül âşıkta ona,
Yaktı ardından Kisâî'nin ölümü gene,
Sarsıldı o yer; deprendi o fezâ neredeyse.*

*İlmin iki zirve ismi, heyhât! Çekip gitti,
Bulunmazdı hiç, dünyada onların bir dengi,
Hicrânım olur, gönlüme düşen her anı,
Canlanır ölüm, taptaze; yâd ettikçe onları⁶⁷*

⁶³ Kevserî, *a.g.e.*, s. 40, 41.

⁶⁴ Kerderî, Hafızuddin b. Muhammed, *Menâkibu Ebî Hanîfe* (el-Mekkî'nin, Menâkibu Ebî Hanîfe'si ile bir arada), Dâru'l-Küttâbî'l-Arabî, Beyrut 1981, s. 421.

⁶⁵ Zehebî, *Menâkib*, s. 94.

⁶⁶ Zehebî, *a.g.e.*, s. 57; Kiftî, Cemâluddin Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* (thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahîm), Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire 1950, II, 268; Kevserî, *a.g.e.*, s. 72.

⁶⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 435, 436.

II. KİŞİSEL NİTELİKLERİ

A. Hakkında Söylenen Takdirkâr İfadeler

Kaynaklarda İmam Muhammed hakkında söylenen pek çok takdirkâr ifade yer almaktadır. Onu takdir edenlerin başında hiç şüphesiz onu yakından tanıyan hocaları ve öğrencileri gelir. Bunların bir kısmını zikrelelim:

İmam Muhammed Kûfe'de ikamet ettiği sırada Bağdat'ta bulunan hocası İmam Ebû Yûsuf'u ziyaret etmek istemiş, bu isteğini daha önce bir mektupla hocasına bildirmişti. Hocası İmam Ebû Yûsuf mektubunu aldığı anda yanındakilere: "*Şüphesiz Kûfe size en derin ve nâdide hazinelerini sunuyor. Size Muhammed b. el-Hasan geliyor. Ona ilim meclisini hazırlayın*" demek suretiyle onun ilimde eşsiz bir hazine olduğuna işaret etmiştir.⁶⁸ İmam Mâlik'in Muhammed b. el-Hasan için: "*Bize şarktan ilim sahibi olarak şu gençten başkası gelmemiştir.*" dediği rivayet edilir.⁶⁹ Şâfiî, "*gözlerin bir benzerini görmediği; onu görenlerin ondan önceki bilgileri görmüş gibi olacağı*"⁷⁰ sözleriyle tavsif ettiği hocası İmam Muhammed'le ilgili söylediği şu benzer sözlerin de altı çizilmelidir:

"*Gözlerim Muhammed b. el-Hasan'ın benzerini hiç görmedi. Kendi çağında analar onun gibisini doğurmadı.*"⁷¹ "*O dolgun olmakla birlikte oldukça ince ruhludur. Ben ondan daha akıllı, daha fakih, daha zâhid, daha takvalı, daha iradeli birini görmedim.*"⁷² "*Allah'ın Kitabı'nı Muhammed b. el-Hasan'dan daha iyi bilen tanımadım. Konuştuğu zaman onu dinleyei Kur'ân'ın ona indiğini zanneder.*"⁷³ "*Helâli, haramı, illetleri, nâsîh ve mensûhu ondan daha iyi bilen yoktu. Fıkhî bir konuya girdiğinde sanki Kur'ân ona iniyordu. Ne bir harfî takdim eder, ne de bir harfî te'hîr ederdi.*"⁷⁴

Muhammed b. Seleme şöyle anlatıyor. "İmam Muhammed geceyi üç bölüme ayırmıştı. Bunun bir kısmını uykuya, bir kısmını namaza, bir kısmını da derse tahsis etmişti. Uykusuz kaldığı da çok olurdu. Neden uyumadığı sorulduğunda ise şöyle derdi: "*Nasıl uyuyabilirim ki?... Müslümanların gözleri bize itimad ederek uykuya dalmışken biz de uyursak, o zaman din zâyi olur.*"⁷⁵

Ahmed b. Hanbel'e, "*Bu aşırı özen gerektiren meseleleri nereden topladın?*" diye sorulduğunda, "*onların hepsi Muhammed b. el-Hasan'ın kitaplarıdır*" demiştir.⁷⁶

⁶⁸ Eroğlu, a.g.e., s. 33.

⁶⁹ İbn Hacer, *Tevâli 'i 'te'sîs*, s. 55, 79; Beyhakî, a.g.e., II, 86; Kevserî, a.g.e., s.21.

⁷⁰ Beyhakî, a.g.e., I, 161

⁷¹ İbn Abdilberr, a.g.e., s. 174; Sem'ânî, a.g.e., VII, 434; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' (v. 774) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'r-Reyyân Li't-Turâs, Kahire 1408/1988, X, 210.

⁷² Zehebî, *Menâkib*, s. 80.

⁷³ Hatîb el- Bağdâdî, II, 176; İbn 'İmâd, a.g.e., I, 322.

⁷⁴ Kevserî, a.g.e., s. 55-58.

⁷⁵ Zehebî, a.g.e., s. 68; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IX, 136; Nevevî, a.g.e., I, 81, 82.

⁷⁶ Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Kesfu'l-hafâ ve muzîlu'l-libâs 'amme's-tehera mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut 1352, II, 220 (Hadis no, 2350).

B. Vakar ve haysiyeti

Muhammed b. el-Hasan, derin fıkıh bilgisinin yanı sıra zillete düşmeden mütevâzî olabilen, ilmî vakarından asla ödün vermeyen saygın bir şahsiyete sahipti. Bir gün sarayda otururken Halife Harun er-Reşîd çıka geldi. Onun dışında herkes ayağa kalktı. Halife makamına girdikten hemen sonra Muhammed b. el-Hasan'ı huzuruna çağırdı ve neden diğerleri gibi ayağa kalkmadığını sordu. İmam Muhammed ona, "Halifenin kendisini uygun gördüğü mertebenin dışına çıkmak istemediğini; Halifenin kendisini ilme ehil kıldığını, o bakımdan kendisinin ilim ehline uygun düşen tavrı bırakıp hizmet sınıfına tabi personel gibi hareket etmek istemediğini, çünkü Halifenin amcası oğlu Hz. Muhammed'in (s.a.s.) *'İlim adamlarının önünde ayağa kalkıp elpençe durmasını arzu eden kimsenin cehennemdeki yerine hazırlanması gerektiğini,*'⁷⁷ ifade buyurdıklarını, kendisinin de ayağa kalkmamakla Halifenin mensup olduğu soydan alınan Sünnet'e uymaya çalıştığını, Sünnet'in ise, Halifenin soyunun ziyneti olduğunu söyledikten sonra devamla, *'ancak padişahı tazîz ve tazim için ayağa kalkanların da yanlış hareket etmiş sayılmayacaklarını, aksine onların ayağa kalkmalarıyla padişahı yüceltmis; düşmana karşı padişahın heybetini izhâr etmiş ve böylece onların kalbine korku ve dehşet salmış olacaklarını'* söyledi. Muhammed b. el-Hasan'ın bu sözlerinden oldukça hoşlanan Halife'nin ona, sözlerinde isabet ettiğini söylediği, o nedenle devleti yönetirken kendisine dua etmesini istediği kaynaklarda hikâye edilmektedir.⁷⁸

İmam Muhammed, çizgisinde asla kırılma göstermeyecek, hiç kimsenin kınamasına aldırış etmeden gerektiğinde hakkı izhar edebilecek düzeyde sağlam bir karaktere sahipti. "et-Tâlibî" ismiyle şöhret kazanan olayla ilgili olarak eş-Şeybânî'den şu rivayetin alındığını kaynaklardan okuyoruz:

"Harun er-Reşîd Rakka'ya gelmişti. Vukû bulan Şîi isyanı dolayısıyla âsî lider olduğu ileri sürülen Yahya b. Abdillâh b. el-Hasan'ın teslimini sağlamak için verdiği 'yazılı emân' vermişti. Halife konuyu görüşmek üzere eş-Şeybânî ile birlikte Hasan b. Ziyâd ve İmam Ebû Yûsuf'tan sonra Kâdılkudât makamında bulunan Ebu'l-Buhturî Vehb b. Vehb'i huzura çağırmişti. Halife, Yahya b. Abdillâh'ı idam etmek için bahane arıyordu. Bu bakımdan "Emân"ı hukuken geçersiz kılacak fetvâya ihtiyaç duyuyordu. er-Reşîd, metni Şeybânî'ye uzattığında Şeybânî tetkikten sonra -Allah'ın rızasını ön planda tutarak- Halife'ye, metnin te'kitli bir emân olduğunu, onu geçersiz saymanın hukuken mümkün olmadığını söyledi. Buna çok canı sıkılan Halife metni Hasan b. Ziyâd'e uzattı. Hasan da okudu ve zor işitilebilen zayıf bir ses tonuyla, *"evet, bu bir emândır"* diye mırıldandı. Sıra el-Buhturî'ye gelince o, Yahya b. Abdillâh'ın bir terör başı olduğunu, Müslümanların kanını aktırdığını ve daha pek çok cürmü irtikap eden bir cânî olduğunu; böyle birinin emânının olamayacağını belirterek Halife'ye; *"Öldür onu! Kanı da boynuma-*

⁷⁷ Saymerî, a.g.e., s. 120, 121; Kevserî, a.g.e., s. 43.

⁷⁸ Saymerî, a.g.e., s. 126, 127; Asfahânî, Ebu'l-Ferec, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, Beyrut ts., s. 479, 480; Kevserî, a.g.e., s. 40-42.

du" dedi. Buhturî'nin bu davranışı huzurda bulunanları dehşete düşürmüştü. Huzurundan ayrıldıktan sonra Halife'nin elçisi Muhammed b. el-Hasan'a gelerek fetva vermekten men edildiğini bildirdi.⁷⁹

Daha sonra Ümmü Ca'fer'in aracılık yapmasıyla İmam Muhammed ile Halife arasında yeniden uzlaşma sağlanmıştır. Bu tarihten sonra bir gün Halife er-Reşîd, Hz. Ömer'in Beni Tağlib Hıristiyanları ile bir sulh akdettiğini, çocuklarını artık vaftiz etmeyecekleri şartını kabul ettikleri halde onların söz konusu işleme devam ettiklerini, bu durumda kanlarını heder etmenin mubah sayılıp sayılmayacağını sorduğunda, İmam Muhammed'in de ona şöyle dediği nakledilmektedir:

"Bu doğrudur ancak, onlar Hz. Ömer döneminde de çocuklarını vaftiz ettiler ve Halife'nin buna müdahalesi olmamıştır. Bu, Hz. Ömer'in vaftiz konusunda esnek davrandığını ve onların emânını öylece kabul ettiğini gösterir."

er-Reşîd'in, Hz. Ömer'in zamanı müsait olmadığı için onlara dokunmadığını ifade etmesi üzerine de İmam Muhammed'in şu açıklamada bulunduğu kaydediliyor;

"Öyle de olsa ondan sonra gelen iki âdil halife; Hz. Osman ve Hz. Ali dahi onlara müsamaha etmişler ve uygulama öylece devam etmiştir. Demek ki, vaftiz konusu bu iki halife için rızâi sulh anlaşmasının bir cüz'ü hâline gelmiş oldu. Şu halde aynı uygulamayı sürdürmen sana bir vebal yüklemes. Bu meselenin ilmî veçhesini belirtmeye çalıştım, fakat senin görüşün daha üstündür."

Bunun üzerine Halife şöyle dedi;

"Pekâlâ, biz de inşallah onların uygulamasını sürdürmeye çalışırız. Şüphesiz Allah, elçisine istişâre etmesini emretti. O da istişârede bulunuyordu. Sonra Cebraîl ona geliyor ve Allah'ın uygun gördüğü görüşü bildiriyordu. Bizim böyle bir te'yîde mazhar olma şansımız olmadığına göre, bize dua et. Arkadaşlarına da söyle devlet işlerinde isabetli karar verebilmek için bize dua etsinler..."⁸⁰

III. AKÂİD VE KELÂMA DÂİR GÖRÜŞLERİ

Unutulmamalıdır ki Muhammed b. el-Hasan, akait ve kelama dair görüşleriyle Ehl-i Sünnet akidesinin oluşmasına zemin hazırlayan ve İmam Şafî'nin kelâm ilminin kurucusu olarak nitelendirdiği⁸¹ İmam Azam'ın öğrencisidir. Bu itibarla İmam Muhammed, itikâdî konularda hocasının çizgisini takip etmiş ve Ebû Hanîfe'nin ortaya koyup güçlü delillerle savunduğu ve İslam ümmetinin çoğunluğunun benimsediği itikâdî ilkelere bağlı bir tutum sergilemiştir. O dönemde Havaric, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Cebriyye,

⁷⁹ Keyserî, a.g.e, s. 42, 43; Hamidullah, "a.g.m.", s. 13.

⁸⁰ Taşköprizâde, 'İsâmuddîn Ahmed, *Miftâhu's-sa'âde*, Kahire 1968, II, 67.

⁸¹ "Halku'l-Kur'ân" meselesinin bir problem olarak ortaya çıkmasına neden olan etkenlerle alakalı daha başka farklı görüşler de mevcuttur. Biz burada detayına girmedik.

Kaderiyye ve Şi'a gibi bir takım itikâdî mezhepler teşekkül etmiş ve buna bağlı olarak da ilâhî sıfatlar, kader, tekfir, arşa istivâ, rü'yetullah, iman vs. konularında ortaya çıkan akîdeye ilişkin fikrî problemler çerçevesinde şiddetli tartışmalar vukû bulmuştur. Kuşkusuz bu tartışmaların en önemlilerinden birisi Allah'ın sıfatları ve onun bir devamı olan "Halku'l-Kur'ân" mese'lesi etrafında cereyan eden idi.

"Halku'l- Kur'ân" (Kur'ân'ın yaratılmış olması) mese'lesi, Allah'ın sıfatları konusu gündeme gelince onun bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu meselenin Müslümanlar arasında itikâdî bir problem olarak ortaya çıkmasında Hıristiyan teolojisinin etkisi büyük olmuştur.⁸² Bir Hıristiyan ilahiyatçı olan Yuhanna ed-Dımaşkî İslam dünyasındaki Hıristiyan âlimleri arasında Müslümanları dinî inançlarında şüpheye düşürecek bir takım münazara usullerini ihdas ediyordu. Onun gösterdiği bu nevi çabalardan birisi de Hz. İsa'nın ulûhiyyetini kanıtlamak için onun Kur'ân'da *Kelimetullah* (Kur'ân-ı Kerîm, 3/39, 45) olarak nitelendirilmesinden hareketle Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın kadîm yani mahlûk olmadığı tezini ortaya atmış olmasıdır. Müslümanların Kur'ân'ın kadîm (yaratılmamış) olduğunu kabul edeceklerinden "*Kelimetullah*" olan Hz. İsa'nın da kadîm olduğunu kabul etmiş olacaklarını düşünüyordu.⁸³ Nitekim onun oyununa gelen Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân gibi Cehmiyye ve Mutezile âlimleri onun iddialarını reddetmiş olmak için "*Kelimetullah*" olan Hz. İsa'nın da, Kur'ân'ın da mahlûk olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁴ Bazı kaynaklar bu konunun Ebû Hanîfe ve öğrencileri zamanında zuhur ettiğini belirtirler.⁸⁵ Müteakip dönemler Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda şiddetli tartışmalara şahit olmuş, Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşü siyasî iktidarların resmî anlayışı hâline gelmiş, bu görüşü benimsemeyip de Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu savunan bilginlere "mihne" (siyasî baskı) uygulanmıştır. Bu baskıya maruz kalanların önde gelen bir ismi hiç şüphesiz Ahmed b. Hanbel'dir.⁸⁶

İmam Muhammed akait ve kelâma dair görüşlerini beyan sadedinde şöyle diyor:

"Benim, Ebû Hanîfe'nin ve Ebû Yûsuf'un itikadda mezhebimiz, Ebû Bekr'in, Ömer'in, Osman'ın ve Ali'nin mezhebidir."⁸⁷

Bu bakımdan akide anlayışının Ehl-i sünnetin görüşüyle örtüştüğü görülen İmam Muhammed, naslarda Allah'a atfedilen sıfatların keyfiyeti üzerinde durulmaksızın onlara olduğu gibi inanılmasını, tefsir ve te'viline gidilmemesi gerektiğini savunarak şunları söyler:

⁸² Kuşkusuz bu bir yaratılmadır. Çünkü "*kelimetullah*" in manası, Allah'ın Hz. İsa'yı kendi yüce katından bir kelime (*kûn= ol*) ile yaratmış olmasıdır. Yoksa İsa'nın bizzat kendisi kelime demek değildir(bkz. K.K.3/59; 4/171,172; 5/72-75).

⁸³ Câhiz, Amr b. Bahî, *Resâil*, Kahire 1979, III, 347; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 496.

⁸⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 497 vd.

⁸⁵ Kevserî, *a.g.e.*, s. 54.

⁸⁶ Kâdî Abdulcebbâr b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus 1974, s.157.

⁸⁷ Keşmîrî, Muhammed Enver, *İkfüru'l-mulhidîn fi darüriyyâti'd-dîn*, et-Tab'atü'l-Ülâ, Karaçi ts., s. 112; Kevserî, *a.g.e.*, s. 54.

"Doğu ve batı arasında bulunan bütün bilginler Yüce Allah'ın sıfatlarına dair nazil olan Kur'ân ayetlerine ve sübûtu kat'î olan hadislere yorum yapmadan iman edilmesi gerektiği konusunda fikir birliği etmişlerdir. Şu halde kim ilâhî sıfatları ve fiilleri yaratıkların organ ve fiillerine benzetmeye yeltenir ve Cehm b. Safvân gibi düşünürse, o Resûlullah'ın ve Ashâbının bulunduğu çizgiden çıkmış ve cemaatten ayrılmış olur."⁸⁸

Ebû Hanîfe'nin ve İmam Muhammed'in Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü savunduklarını ileri süren rivayetler ya eksiktir veya tamamen uydurmadır.⁸⁹

Bununla beraber Ebû Hanîfe'nin "*Halku'l-Kur'ân*" meselesine ait görüşünün bazı merhaleler geçirdiği de bilinmektedir. Nitekim bazı kaynaklar İmam Ebû Yûsuf'un hocasıyla "*Halku'l-Kur'ân*" konusunda altı ay tartıştığını, sonunda onunla "*Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğu, onun mahlûk olamayacağı, onun mahlûk olduğunu iddia edenlerin kâfir olacağı*" görüşünde ittifak ettiklerini, İmam Muhammed'in de aynı görüşü paylaştığını kaydetmektedir.⁹⁰

Bir gün Ebû Hanîfe'nin meclisinde Cehm b. Safvân'dan söz edildi. Ebû Hanîfe, "*-ne diyormuş?*" diye sordu. "*-Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylüyor,*" dediklerinde Ebû Hanîfe, "*Ağızlarından ne büyük söz çıkıyor! Onlar yalandan başka bir şey söylemiyorlar*"⁹¹ mealindeki ayeti okuyarak ona şidetle tepkide bulunmuşur.⁹²

Seccâde Hasan b. Hammâd, "*Kur'ân gerçekten mahlûk mudur?*" sorusuna muhatap olması üzerine İmam Muhammed'in, "*Kur'ân Allah kelâmıdır. Allah'ın zâtına ait olan hiçbir şey mahlûk değildir*" dediğini naklettikten sonra, "*bizce doğru olan da budur*" demiştir.⁹³

el-Cûzcânî, ne Ebû Hanîfe'nin ne Ebû Yûsuf, Züfer ve Muhammed'in ne de diğer talebelerinden her hangi birisinin Kur'ân'ın yaratılmışlığına kâil olduğunu,⁹⁴ hatta İmam Muhammed'in Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenin arkasında namaz kılmayı nehy ettiğini nakletmektedir.⁹⁵

Görüldüğü gibi İmam Muhammed ve hocaları, Kur'ân'ın Allah'ın zâtı ile kâim olan yönüyle ezelf olup mahluk olmadığını; onun beşer idrakine uygun olarak ses ve harfle ifade edilmiş şekli ve hafızın zihnindeki sûreti itibarıyla mahlûk ve hâdis olduğunu savunarak bu konuda Kitap ve sahih sünnetin ruhuna uygun bir anlayışın sahibi ve temsilcisi olmuşlardır.⁹⁶

⁸⁸ Hafîb el-Bagdâdî, *a.g.e.*, XIII, 383, 384.

⁸⁹ Keşmîrî, *a.g.e.*, s. 39, 40; Pezdevî, Ali b.Muhammed, *Usûlü'l-Pezdevî* (şerh Abdülazîz el-Buhârî), İstanbul 1308, I, 9.

⁹⁰ Kehf 18/ 5.

⁹¹ el-Lâlikâî, Ebu'l-Kâsim Hibetullah b. el-Hasan, *Şerh usûl itikâdi ehli'sünneti ve'l-cemâ'ati* (thk. Ahmed Sa'd Hamadân), Dâru't-Tayyibe, Riyâd ts., II, 270.

⁹² Lâlikâî, *a.g.e.*, II, 270.

⁹³ Zehebi, *Menâkib*, s. 43, 44.

⁹⁴ Lâlikâî, *a.g.e.*, II, 270, 271.

⁹⁵ Kevserî, *a.g.e.*, s. 53; Nedvî, *a.g.e.*, s. 223-228.

⁹⁶ Karaman, *a.g.e.*, s. 160.

Muhammed eş-Şeybânî, kadere iman, hayır ve şerrin yaratılması, günah-ı kebâir ve benzeri akâid ve kelâma ilişkin bütün konularda hocalarının çizgisinde olmuştur.

IV. HANEFÎ HUKUKUNUN YAZIMINA (TEDVİN) KATKISI VE ESERLERİ

A. Hanefî Hukukunun Yazımı (Tedvini) ve eş-Şeybânî

Fıkhın risaleler halinde te'lifine yönelik ilkyazım faaliyeti-Sahabe devrinin sonlarında başlamış ve Emevîler devrinde daha da gelişme göstermiştir. Ancak fıkhın daha önce de, Hz. Peygamber döneminden itibaren notlar halinde tutulmaya başlandığı bir vakıdır.⁹⁷ Nitekim Hz. Ali'nin bir kısım fikhî meselelerin yazıldığı bir defterinin bulunduğu ve bunu sürekli yanında taşıdığı ile ilgili bir rivayet vardır.⁹⁸ Yazılan bu fikhî meseleler ilk başta sıraya konmuş, bablara ayrılmış, bölümler halinde tedvini yapılmış nitelikte değildi. Bunlar sadece özel olarak tutulan dağınık sahifeler halindeki notlardan ibaretti. Bununla birlikte bu notlar, ileride yürütülecek yazım faaliyetine kaynaklık teşkil etmesi bakımından oldukça önem arz etmekteydi.

İslam bilgileri daha sonra hafızalarda ve dağınık sahifelerde tespit edilmiş olan hadisleri, fetvaları ve fikhî meseleleri belli sistemlere göre tasnif ve tedvine başlamışlardır. Medine hukukçuları Abdullah b. Ömer'in, Hz. Aişe'nin ve Abdullah b. Abbas'ın fetvaları ile onlardan sonra gelen Medine'deki Tâbiûn fetvalarını toplamaya ve karşılaştıkları yeni meseleleri bunlara bakarak hükme bağlamaya çalışıyorlardı. Iraklılar Abdullah b. Mesûd'un fetvalarını, Hz. Ali'nin hüküm ve fetvaları ile Şurayh'ın ve diğer Kûfe kadılarının hükümlerini topluyorlardı. Bu meyanda İbrahim en-Nehâî'nin, fetvaları ve prensipleri bir mecmuada topladığı, Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd'ın da bir mecmuasının bulunduğu rivayet edilmektedir.⁹⁹ Ayrıca Muhammed b. Şihâb ez-Zührî'nin konulara göre düzenlenmiş fetvaları üç ciltte toplanmış, Hasan el-Basrî'nin fetvaları ise yedi kalın cilde ulaşmıştı.¹⁰⁰

Fıkhın yazılmaya başlandığı hicrî I. Yüzyılın sonlarıyla II. yy. başlarında te'lif edilen ilk fıkıh eserlerinden sadece Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin fıkıh kitabı, Katâde b. Di'âme'nin Menâsik isimli eseri ve Zeyd b. Ali'nin Hacc Menasikine dair bir eseri ile çeşitli fikhî konuları ihtiva eden *el-Mecmû* adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁰¹

Fıkhın esaslarını tespit ederek o asıllardan fer'î meselelerin istinbat edilmesi ve bu istinbat yollarının açıklanması, meselelerin mevzularına göre bablar halinde kitaplarda toplanması anlamında fıkhın sistematik ve kap-

⁹⁷ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 189.

⁹⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 189.

⁹⁹ İbn Kayyim, *a.g.e.*, I, 23, 24.

¹⁰⁰ Sezgin, Fuâd, G.A.S, Hicâzî tercümesi, Riyad 1983, I, 398, 399.

¹⁰¹ Buhari, "İlim", 34, "İtisâm", 7; Müslim, "İlim", 13; Tirmizî, "İlim", 5.

samlı bir biçimde tedvininin ilk defa İmam Ebû Hanîfe döneminde gerçekleştiği bilinmektedir. Ebû Zehra bu konu ile ilgili olarak el-Mekkî'den şu rivayeti naklediyor: *"İslam hukukunu ilk tedvin eden Ebû Hanîfe'dir. Ondan önce bunu yapan kimse olmamıştır. Zira Sahabe ve Tâbiûn İslam hukuku ilimlerini ne bablara ayırarak tasnifini yaptı, ne de onu bölüm bölüm kitaplar halinde tertip etti. Onlar anlayışlarının keskin gücüne itimad ederek ilmi sahifelerde değil sinelerde topluyorlardı. Onların hemen sonrasında yetişen Ebû Hanîfe, ilmi yayılmış ve dağınık halde görünce arkadan gelecek neslin onu zayi etmesinden endişe etti. Nitekim Resûlullah şöyle buyurmuştu:*

"Yüce Allah ilmi, insanların zihninden zorla sökülmaz. Onu ancak ulemânın ruhunu almakla ortadan kaldırır. Ortada cahil başkanlar kalır, bilgisizce fetva verirler, böylece hem kendileri saparlar hem de başkalarını saptırırlar."¹⁰²

Bundan dolayı Ebû Hanîfe, öğrencilerine kendi belirlediği metotla fıkhî tedvin etmelerini öğütlemiştir. Böylece o, başta eş-Şeybânî olmak üzere öğrencileri aracılığı ile fıkhın kitaplar halinde bölümlere ayrılmasını, tasnife önce tahâret kitabıyla başlanılmasını, ardından namazın, sonra sırasıyla diğer ibadetlerin yazılmasını, daha sonra da muâmelâta dair konuların işlenmesini ve sonunda mirâs kitabıyla bitirilmesini sağlamış oldu. Önce tahâretle başlayıp ardından namazla takip etmesi, mükellefin sağlıklı bir akideye sahip olduktan sonra ilk olarak namazdan sorumlu tutulmasından ileri gelmektedir. Çünkü namaz bütün ibadetlerin özü ve en kapsamlı olanıdır.¹⁰³

Ebû Hanîfe'nin *"fıkhî tedvin etti"* veya çeşitli kaynaklarda *"Ebû Hanîfe'nin yazdığı kitapları"* şeklinde yer alan ifadelerden kasıt, onun bizzat kendisinin yazmasını değil, tedvinini talebelerinin aracılığıyla tahakkuk etmiş olmasındandır. Ebû Hanîfe, fıkhî meselelerin tartışıldığı, Muhammed Hamidullah tarafından *"fıkhî akademisi"* ve *"kodifikasyon heyeti"* olarak nitelendirilen her biri içtihat ehli sayılan kırk kişilik bir meclis oluşturmuştur.¹⁰⁴

Bu mecliste mevcut problemler birer birer ortaya atılıyor, üyelerden her biri kendi görüş ve düşüncelerini belirtiyordu. Bu esnada cereyan eden zorlu ve çetin müzakere ve tartışmalar sonunda Ebû Hanîfe, üzerinde karar kıldığı görüşü açıklıyordu. Başta Ebû Yûsuf olmak üzere diğer üyeler de bu kararı not ediyordu. Böylece Kûfe merkezli Irak fıkhı Ebû Hanîfe'nin oluşturduğu bu bilim örgütünün üyeleri tarafından tedvin, tasnif ve tertip edilmiş oluyordu.¹⁰⁵

İşte İmam Muhammed bahis konusu edilen bu komisyonun en genç ve en seçkin üyelerinden biri olup, amaca en çok yararlı olan ve bu konuda en fazla emek sarf edenler arasında bulunuyordu. Gerçekten Hanefî fıkhının tedvininde, onun bir sonraki nesle aktarılmasında ve Hanefî mezhebinin

¹⁰² Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁰³ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 189; Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 3.

¹⁰⁴ Hamidullah, "a.g.m.", s. 14; Saymerî, *a.g.e.*, II, 107; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 190, 191.

¹⁰⁵ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 209 vd.

geniş bir coğrafyaya yayılmasında İmam Ebû Yûsuf gibi İmam Muhammed'in de büyük hizmetleri ve payı olduğu tarihi bir vakıdır.¹⁰⁶

B. eş-Şeybânî'nin Eserleri

İmam Ebû Hanîfe'nin en üretken talebelerinden olan Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin tedvin ettiği kitaplar Hanefî fıkah ekolünün ana iskeletini oluşturur. Kaynaklarda onun 990 eser telif ettiği rivayet edilir.¹⁰⁷ Bunlardan günümüze kadar intikal eden eserleri Ebû Hanîfe merkezli Irak fikhını temsil edip onu tanıtacak kapsam ve niteliktedir. Ancak belirtelim ki bu eserlerin hepsi, rivayet itibarıyla güvenilir olmaları bakımından aynı derecede değildir. İslam bilginleri bu anlamda müellifin eserlerini farklı taksimlere tabi tutmuştur. Biz şu ikili tasnifi esas alarak bu konuda özet bilgi sunmaya çalışacağız.

1. Birinci Derecede Olanlar:

İmam Muhammed'in kendisinden tevatür ve şöhret yoluyla nakledildikleri için bu eserlerine "Zâhiru'r-Rivâye" veya "Mesâilu'l-Usûl" adı verilir.¹⁰⁸ Bu kitaplar, Hanefî fikhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluştururlar. İmam Muhammed'in bu kapsama giren *el-Mebsût* veya *el-Asl*, *el-Câmiu's-Sağîr*, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, *es-Siyer's-Sağîr*, *es-Siyeru'l-Kebîr* ve *ez-Ziyâdât* denilen altı kitabı el-Hakîm eş-Şehîd Muhammed b. Muhammed el-Mervezî (v.334) tarafından kısaltılarak el-Kâfi unvanı altında tek metin haline getirilmiş, Şemsü'l-Eimme es-Serahsî (v.483) de el-Kâfi'yi 30 cilt halinde şerh etmiştir. Şimdi Zâhiru'r-Rivâye grubunu oluşturan bu altı kitabı kısaca gözden geçirelim:

a. Kitâbu'l-Asl veya el-Mebsût

Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin bu eseri ile ilgili İbn Âbidîn şöyle diyor:

"Bilesin ki, İmam Muhammed'den rivayet edilen el-Mebsût'un nüshaları müteaddittir. Bunlar arasında en sağlam olanı Ebû Süleyman el-Cûzcânî tarafından rivayet edilendir. El-Mebsût, Hâherzâde olarak tanınan Şeyhu'l-İslam Bekr, Şemsü'l-Eimme el-Halvânî gibi müteahhirin bilginler tarafından şerh edilmiştir. Bilhassa Hâherzâde'nin şerhi *el-Mebsûtu'l-Kebîr* olarak isimlendirilmiştir. Bu şerhler, *el-Câmi'u's Sağîr*'in şerhlerinde olduğu gibi müellife ait el-Mebsût'un metni ile birlikte zikredilerek yapılmıştır.¹⁰⁹

Şeybânî'nin el-Asl yahut el-Mebsût adıyla bilinen bu kitabı, içinde her meselenin ele alındığı en kapsamlı eserdir. Meselelerin çokça serdedildiği anlamına gelen el-Mebsût ismini alması da buradan kaynaklanmaktadır.

¹⁰⁶ Hamidullah, "a.g.m.", s. 14.

¹⁰⁷ İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Mecmû'atü resâilü İbn Âbidîn*, Âlemu'l-Küttüb, Beyrut ts., I, 16, 17.

¹⁰⁸ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müfîti* (Resâil içinde), I, 17.

¹⁰⁹ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, I, 26.

Kitabın en önemli özelliği, kolay ve sade bir uslûba sahip olmasıdır. Müellif genelde meseleleri delilleriyle zikretmiş olmakla birlikte, bazan delil zikretmediği de görülür. Hocaları Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un furûu fıkha dair görüşlerini naklettikten sonra farklı düşündüğü her meselede kendi görüşüne de yer vermiştir. Şeybânî'nin bizzat kendisi şöyle diyor:

*"Ben size Ebû Hanîfe'nin ve Ebû Yûsuf'un görüşleri ile kendi görüşümü ayrı ayrı açıkladım. Ayrıntıya girmeden belirttiğim ise, o hepimizin ortak görüşüdür."*¹¹⁰

İmam Muhammed bu eserinde Kitâbu'l-İstihsân ile Kitâbu't-Teharrî'ye yer vererek üzerine furûu fıkha dair birçok fikhî meselelerin bina edildiği iki mühim esasa işaret etmiştir. Ayrıca şeklen birbirine benzeyen ancak hükümleri farklı olan fikhî meseleler (furû) arasındaki farkları da açıklamıştır.

Zâhid el-Kevserî, İmam Şafî'nin el-Mebûs'u ezberlediğini, onun el-Ümm adlı eserini el-Asl'ın metodunu esas alarak telif ettiğini, ehli kitaptan hikmet sahibi birinin bu kitabı tetkik etmesi sonucunda; *"Sizin küçük Muhammed'inizin kitabı bu ise, büyük Muhammed'inizin kitabı kim bilir nasıldır"* diyerek onun bu sebeple İslama girdiğini nakleder.¹¹¹

İstanbul kütüphanelerinde tam nüshaları bulunan eser (msl. Sülymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 90) Haydarâbâd'da neşredilmiştir. Ancak bu nüsha eksiktir.

b. el-Câmi'u's-Sağîr

Bu kitap yaklaşık 1532 meseleyi ihtiva etmektedir. Bunlardan 170 meselede ihtilaftan söz edilmiş, ilk meselenin dışında da kıyas ve istihsan zikredilmemiştir. Kaynaklarda İmam Ebû Yûsuf'un talebi üzerine İmam Muhammed'in, hocası Ebû Yûsuf vasıtasıyla aldığı Ebû Hanîfe'ye ait rivayetleri bir kitapta topladığı, bunu kendisine arz ettiğinde Ebû Yûsuf'un çok hoşuna gittiği ve bu kitabı yanından hiç ayırmadığı rivayet edilmektedir. Hasan b. Ahmed ez-Za'ferânî ve Ebû Tâhir ed-Debbâs tarafından tertibe konan bu eser matbudur.¹¹² Leknevî bu eserin kırka yakın şerhinden söz eder.¹¹³

c. el-Câmi'u'l-Kebîr

el-Câmi'u'l-Kebîr, Şeybânî'nin en önemli kitaplarından biridir. İslam hukukçuları, İmam Muhammed'in bu eserini hocası İmam Ebû Yûsuf'a arz etmediğini ifade etmektedirler. İbn Âbidîn, İbn Nuceym'den naklen, İmam Muhammed'in "es-sağîr" ile mevsuf telifâtının hepsinin Ebû Yûsuf'la kendisinin ittifak ettikleri meseleleri ihtiva ettiğini, buna karşın "el-kebîr"le nitelenenlerin ise Ebû Yûsuf'a arz etmeden tamamen kendisine ait telifleri ifade ettikleri yönünde bir bilgi verir.¹¹⁴

¹¹⁰ Kevserî, a.g.e., s. 61; Şeyh, a.g.e., s. 76.

¹¹¹ İbn Âbidîn, a.g.e., I, 19; Kevserî, a.g.e., s. 62.

¹¹² Leknevî, en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'l-Câmi'i's-sağîr, Karatâşî ts., s. 33-45.

¹¹³ İbn Âbidîn, a.g.e., I, 26.

¹¹⁴ Zehebi, Menâkib, s. 89, 90.

Furû-ı fıkhiyyenin inceliklerini ve gizli illetleri içermesi sebebiyle bu kitap el-Asl'ın aksine İmam Muahmmmed'in metin açısından en zor olan telifidir. Bu bağlamda İbn Şucâ' (v.266) şöyle diyor: "*İmam Muhammed, el-Câmi'u'l-Kebîr'i te'lifinde, sûr inşâ eden şu adama benzer ki, duvar yükseldikçe iskele kurarak örme işine devam ediyor; inşaatı tamamlayınca da iskeleyi söküp sonra insanlara "haydi duvara tırmanın"* diyor.¹¹⁵ Eserin en zor bahsi ise "Kitâbu'l-Eymân"dır. İmam Serahsî, fıkhıta mütebahhir kimselerin seviyesini tespit etmek için bu eserin "*Eymân*" bölümünden okutulmasını öğütler.¹¹⁶

Şeybânî bu eserinde nazari ve farazî (kurmaca) fıkhıa yer vererek vuku ihtimali çok az meseleler üzerinde durmuş, beyin jimnastığı yapmak suretiyle âcil ve güncel mesele ve ihtiyaçlara fıkhî çözüm ve cevap arama metodunu kullanmıştır. Henüz vuku bulmamış hipotetik olaylara hüküm üretmenin yanı sıra el-Câmi'u'l-Kebîr'de hesaba dayalı meselelere ve kölelik konusuna oldukça itina gösterilmesi kitabın temel özelliklerini oluşturur.

d. es-Siyeru's-Sağîr

Şeybânî, bu eserdeki bilgileri, Ebû Hanîfe'den rivayet etmiştir. Devletler hukukuna ait bir çalışmadır. İmam Mervezî, es-Siyeru's-Sağîr'i el-Muhtasar isimli kitabına aldı; İmam Serahsî de Mabsût'unda şerh etti. Söz konusu bu eser, şerhlerle birlikte kısmen I. Dimitrof tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.¹¹⁷

e. es-Siyeru'l-Kebîr

es-Siyeru'l-Kebîr, devletler umûmî hukuku ile alakalı bir eserdir. İsmail b. Tevbe el-Kazvîni (v.249) ile Ebû Süleyman el-Cûzcânî tarafından rivayet edilmiştir.¹¹⁸ Serahsî, es-Siyeru'l-Kebîr'i şerh etmiş, asıl metin şerhiyle birlikte Hindistan'da dört cilt, Kahire'de ise beş cilt halinde yayımlanmıştır. Ayrıca bu dev eser, Sultan Mahmud zamanında Antepli Muhammed Münib (v.1743 m.) tarafından Türkçeye tercüme edilerek basılmış ve Osmanlıların Avrupa devletleriyle olan savaşlarında başvurulmuş temel bir kaynak olmuştur. Antepli Muhammed Münib, aynı zamanda bu kitabı Arapça olarak şerh etmiş ve buna "*et-Teysîr ala's-Siyeri'l-Kebîr*" adını vermiştir.¹¹⁹

es-Siyeru'l-Kebîr'in devletler hukuku alanında en eski eser olduğunu göz önüne alan UNESCO da, onu Fransızcaya tercüme ettirmiş ve bastırmıştır.

Halife Harûn er-Reşîd kitaba muttali olduğunda ona son derece hayran kalarak devrinin medâr-ı iftiharını saymış, çocukları el-Emîn ve el-Me'mûn'u

¹¹⁵ Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Şerhu's-Siyeri'l-kebir* (ediksyon kritiği; Salâhuddin el-Müneccid), Matbaatü Şeriketi'l-İlâhî'nî Şarkıyye, Kahire 1971, I, 252. **el-Câmi'u'l-kebir**'in râvileri ve dünya kütüphanelerindeki bilinen nüshaları için bkz. Şeybânî, *el-Câmi'u'l-kebir*, Mektebetü Dâri'l-Hidâye, Kahire ts., Ebu'l-Vefâ el-Afgânî'nin yazdığı önsöz, s. 3-7.

¹¹⁶ Kevserî, *a.g.e.*, s. 62.

¹¹⁷ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebir*, I, 4.

¹¹⁸ Kevserî, *a.g.e.*, s. 64.

¹¹⁹ Yûsuf 12/76.

İmam Muhammed'in meclisine göndererek kitabı bizzat müellifinden okumalarını sağlamıştır.

Bu eserde *savaştta müslim ve gayri müslimlerin durumları ile iki tarafın esirlerine dair hükümler, müşriklerin İslamı kabul etmeleri, emân talebi ve müste'menler (İslam devleti idaresinde yaşayan fakat vatandaş olmayan, ancak devletin "emân"'ından istifade eden gayri müslimler)'in değişik halleri, dâr-ı harpten dâr-ı İslama gönderilen heyetler, ganimet, sulh ve tahkim, esirlere karşı verilecek bedel, silaha ait hükümler, kölelik, savaşta ehli harbin istilâ ettiği arazi, dâr-ı harpteki Müslümanlar, muahedelerin bozulması, harp suçları ile harp ve sulh hallerinde ehl-i harbin Müslümanlarla ilişkilerine dair yüzlerce meseleler konu edilmiştir.*

Serahsî, bu kitabın, İmam Muhammed'in son yazdığı telifleri arasında olduğunu belirtir. Şeybânî'nin es-Siyeru's-Sağir'i yazmasının ardından, Şam bilgini Evzâ'î'nin Iraklılar'ın bu tür konularda bilgilerinin bulunmadığı yönündeki iddiası ve tenkidi üzerine *'es-Siyeru'l-Kebîr'*i yazdığı yönünde bir rivayet bulunmaktadır. Bu eseri gördükten sonra Evzâ'î'nin şöyle dediği nakledilmiştir:

"Doğrusu içinde hadis olmasaydı, kendisi ilim vaz' ediyor, diyeyektim. Şüphesiz Allah doğruyu onun görüşünde tayin etmiştir. *'Her bilgi sahibinin üstünde daha iyi bilen vardır'*¹²⁰ diyen Allah doğru söyledi."¹²¹

Belirtelim ki, eserin telifinde bir tarih tutmazlığı söz konusudur. Çünkü Evzâ'î 157'de vefat ettiğinde Şeybânî henüz 25 yaşında idi. Bu kitap, onun yazdığı son eser idiye, bu durumda 189'da vefat ettiğine göre ömrünün son 32 senesinde hiç eser telif etmemiş demektir. Bu da pek makul gözüküyor. Zira bütün eserlerini 25 yaşına kadar yazmış olması düşünülemez. Mantıklı olan bu yaşta telif başlamış olmasıdır. Şayet Şeybânî, onu hayatının sonuna doğru yazmışsa, Evzâ'î artık hayatta değildi.

Serahsî'nin şerhi ile birlikte bu eserin edisyon kritiğini yapmış olan Selahaddin el-Müneccid yazdığı mukaddimesinde şöyle diyor:

"Şeybânî, devletler hukuku alanında eser yazan ilk müelliftir. O, devletler hukukunun babası olarak bilinen Hollanda'lı Grotius (1583-1645)'dan 800 küsur sene önce yaşamıştır. Onun yazdığı es-Siyeru'l-Kebîr de, İslam düşünce tarihinin bir gurur abidesidir. Frank Kralı Şarlman (768-814) ile muasır olan İmam Muhammed, o dönemde Avrupa'da kanun koyuculuk ve devletler hukuku adına hiçbir fikir yok iken, miladi IX. asırda devletler hukukuna dair hükümleri yazmakla hukuk tarihinde bir ilki gerçekleştirmiştir."¹²²

el-Müneccid, Şeybânî'nin Devletler Hukuku bakımından tarihî değerini idrak etmiş bir kısım batılıların Göttingen şehrinde, tarih belirtmeksizin bir *"Şeybânî Devletler Hukuku Cemiyeti"*ni kurmuş olduklarından söz etmektedir. Bu cemiyetin 1945'li yıllarda kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. Cemiyete-

¹²⁰ İbn Âbidin, *Resmu'l-miſſî*, s. 19

¹²¹ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebir*, I, 14.

¹²² Serahsî, *a.g.e.*, *Mukaddime*, I, 9-28.

tin İmam Muhammed'i tanıtmak, görüşlerini ortaya koymak ve devletler hukukuna ait eserlerini neşretmek gayesiyle kurulduğu da ayrıca belirtilmektedir.¹²³ M. Rahmi Telkenaroğlu'nun "Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804) ve Hugo Grotius'un (1583-1645) Devletler Hukukuna Etkileri" adı altında yaptığı mukayeseli bir çalışması yayımlanmıştır (bkz: *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, Yıl, 2005, s.67-94).

f. ez-Ziyâdât

Bu eser "*Zâhiru'r-Rivâye*" denilen temel metinlerden birisidir. Şeybânî, kitapta işlediği bütün konularda Ebû Yûsuf'un imlâ ettirdiği metni ve buna bağlı olarak yaptığı açıklamaları esas almıştır. İmam Muhammed bütün konuları işlerken önce Ebû Yûsuf'a ait metin ve açıklamaları kaydetmiş sonra kendisi, konularla ilgili tamamlayıcı bilgi ve beyanata "ziyâde" etmiştir. Böylece kitabın aslı Ebû Yûsuf'un tasnifi, ek kısmı ise İmam Muhammed'in ürünüdür. İşte bu sebeple kitaba "*ez-Ziyâdât*" ismi verilmiştir. Ebu Yûsuf bu kitabın imlâsına "*me'zûn*" bölümüyle başladığı için İmam Muhammed de ona teberrüken diğer eserlerinin aksine bu kitaba "*me'zûn*" konusuyla başlamış ve hocasının tasnifini hiç değiştirmemiştir. Daha sonra İmam Muhammed'in öğrencisi Ebû Abdillâh ez-Za'ferânî hocasının tertibini değiştirip konulara göre yeniden düzenleyerek kitaba son şeklini vermiştir.¹²⁴

Eser birden fazla Hanefî hukukçusu tarafından şerh edilmiştir. Bunların içinde Kadîhan'ın "*Şerhu'z-Ziyâdât*"ı en hacimli olanıdır. Abdullah Sevim bu eserin edisyon kritiğini konu alan bir doktora çalışması yapmıştır (Marmara Ünv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2002). Keza eser Pakistan'ın Karaçi şehrinde 1421/2000 yılında basılmıştır (I-V).

Şeybânî'nin kaleme aldığı başka eserler de vardır ki bunlar hadis ağırlıklı olup bir kısım bilginler bunları da *Zâhiru'r-Rivâye* metinleri derecesinde isnadı sağlam kaynaklar olarak değerlendirmişlerdir. Bu eserler şunlardır.¹²⁵

aa. İmam Muhammed'in Muvatta'ı

Muvatta, İmam Muhammed'in içtihâdî şahsiyeti yanında onun hadisçi kimliğini ortaya koyan bir eserdir. Leknevî, Muhammed b. el-Hasan'ın rivayet ettiği Muvatta'ın temâyüz eden bir takım özelliklerinden söz etmektedir.¹²⁶ Leknevî özetle şunları zikretmektedir.

"İmam Muhammed, İmam Mâlik'ten Muvatta'ın tümünü rivayet etmiştir. Onun Muvatta'ındaki bazı hadislerde, Muvatta'ın diğer rivayetlerinde olmayan basit ziyâdeler bulunur.¹²⁷

Şeybânî Muvatta'ında orijinal bir metot izlemiştir. Şöyle ki:

¹²³ Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd, *Şerhu'l-İnâye ale'l-Hidâye*, Mısır 1389/1970 (Fethu'l-kadir'le birlikte), VII, 226; İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed, *Fethu'l-kadir*, Mektebetü'l-Halebî, Mısır 1970, VII, 225, 226.

¹²⁴ Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced âlâ Muvatta'î'l-İmam Muhammed*, Leknev 1297, s. 35 vd.

¹²⁵ Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced âlâ Muvatta'î'l-İmam Muhammed*, Leknev 1297, s. 35 vd.

¹²⁶ Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tenvîru'l-hevâlik Şerh Muvatta' Mâlik*, Tab'u'l-Halebî, Mısır ts., I, 10.

¹²⁷ Leknevî, *a.g.e.*, s. 40, 41.

Konu başlıklarını altında önce İmam Malik'ten aldığı mevî rivayetleri verir. Sonra onlara muvafık veya muhalif görüşlere ı Ardından kendi tercihini yapar. Bu arada İmam Malik'ten a yetlere muhalif düşen görüşünü desteklemek üzere başka tarihlerde rivayetleri zikreder. Hocası Ebû Hanîfe ile muvafakat ettiği görüşleri b Ebû Hanîfe'nin gerekçelerini açıklar. Ebû Hanîfe ile mutabık olmadığı kanaatleri belirtmeyi de ihmal etmez. Ebû Yûsuf'un görüşlerinden ise hiç söz etmediği görülür.

İmam Muhammed, bu eserinde merfû hadisler ile Sahabe ve Tabiûn âsârı olarak senetli-senetsiz toplam 1180 rivayet toplamıştır. Bunların 1005 rivayeti İmam Mâlik'ten, 13'ü Ebû Hanîfe'den, 4'ü Ebû Yûsuf'tan, geriye kalan 158 rivayeti ise başkalarından almıştır.

Kitapta çok az sayıda zayıf hadis bulunur.¹²⁸

İmam Muhammed'in *el-Muvatta*'nın ondan öğrencisi Ahmed b. Muhammed b. Merân rivayet etmiştir.¹²⁹

¹⁴⁵Kitabın çeşitli şerhleri yapılmış olup metin ve şerh halinde matbûdur.

bb. el-Hucce 'âlâ Ehli'l-Medîne

İmam Muhammed, Medine'ye gittiğinde Medine hukukçularıyla yaptığı bu ilmî tartışmalarda onlara karşı reddiye olarak ileri sürdüğü delilleri bir kitapta toplamış ve buna "*el-Hucce*" adını vermiştir. Kûfe'ye döndüğünde öğrencileri ondan bu eseri rivayet etmiş, İsa b. Ebân'ın rivayetiyle şöhret kazanmıştır. Müellif konuları işlerken şu şekilde bir metot takip etmiştir:

Önce Ebû Hanîfe'nin görüşlerini kaydedip arkasından Medine ehline ait görüşleri zikretmektedir. Çoğu kez Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Medine hukukçularına karşı savunmuş, nadiren de olsa Medine ehlinin görüşleriyle birlikte zikrettiği İmam Mâlik'in görüşlerini tercih ettiği de olmuştur.¹³⁰

Bir nevî ilmi münazaralar mecmuası olan bu eserle İmam Muhammed, bu alanda yeni bir çıkır açmış ve böylece fikhî yeteneklerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Eser, hükümlerin istinbatında müctehide yardımcı olacak çok mühim usûl kaidelerini içerir.¹³¹

İmam Şâfiî bu eseri *el-Ümm* adlı kitabına almış; İmam Muhammed'in naklettiği Ebû Hanîfe ve Medine ehlinin görüşlerini münakaşa ederek her meselede iki taraftan birinin ittifak ettiği görüşü belirtmiştir. Şâfiî'nin bunu kitabına almış olması rivayetinin güvenilir, senedinin sabit olmasını göstermesi bakımından yeterli bir argümandır. *el-Hucce*, içinde Sünnet, âsâr ve kıyasla istidlâllerin bulunduğu mukayeseli bir fıkıh kitabı niteliğindedir.

¹²⁸ Kârâfi, *a.g.e.*, I, 241.

¹²⁹ Şeybânî, *el-Hüccetü âlâ Ehli'l-Medine*, Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Hindistan ts., Ebu'l-Vefâ el-Afgânî'nin yazdığı önsöz, s. 1, 2.

¹³⁰ Şeybânî, *a.g.e.*, II, 332.

¹³¹ Kevserî, *a.g.e.*, s. 67.

cc. el-Âsâr

İmam Muhammed, *el-Muvatta'*ının bir eşi olan *el-Âsâr*'ında, Ebû Hanîfe'den merfû, mevkuf ve mürsel hadisleri rivayet etmiştir. Irak'ın önde gelen isimlerinden İbrahim en-Nehâî'den yaptığı rivayetler de oldukça çoktur. Bu eserinde ayrıca Ebû Hanîfe'nin dışında yirmi kadar hadisçiden aldığı bir kısım rivayetlere de yer verir. Kitabın ricâli hakkında bir eser te'lif eden İbn Kutluboğa'nın teklifi üzerine İbn Hacer aynı konuda "*el-Îsâr bi Ma'rifeti'l-Âsâr*" adlı kitabını yazmıştır.¹³²

2. İkinci Derecede Olanlar:

Bu eserler birinci derecede zikredilenler kadar kuvvetli görülmediğinden bunlar "*Nâdiru'r-Rivâye*" ya da "*Gayru Zâhiri'r-Rivâye*" adını alır. Müellifin bu gruba dâhil eserleri şunlardır:

a. Ziyâdâtü'z-Ziyâdât

Bu eser ez-Ziyâdât'ın tek milesidir. Yedi baktan oluşan bu eseri es-Serahsî şerh etmiş ve adına "en-Nüket" demiştir. Ayrıca İmam Attâbî (v.586)'ye ait bir başka şerhi daha vardır ki en-Nüket'le birlikte tab' edilmiştir.¹³³

b. Kitâbu'l-Kesb

İmam Muhammed'in vefatına yakın telif ettiği son eserdir. Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin kaydettiğine göre, İmam Muhammed'den zühdle alakalı bir kitap yazması istenmiş, O cevaben, "*Kitâbu'l-Buyû'u yazdık ya!*" demiştir. İlk etapta bu soru ile cevap arasında ilişki kurmak zor gözükebilir. Ancak müellif, amelî güzel olmasını kazancın helâl ve temiz olmasına bağlı olduğunu vurgulamak istemiştir.¹³⁴

"*el-İktisâb*"ı Şeybânî'den öğrencisi İbn Semmâ'a et-Temîmî rivayet etmiş sonra bunu telhis ederek ona "*el-İktisâb fi'r-Rızki'l Müstetâb*" ismini vermiştir. *el-İktisâb*, ayrıca es-Serahsî tarafından şerh edilmiştir.¹³⁵ *El-Mebsût*'un içinde bir bölüm olarak yer alan *Kitâbü'l-Kesb*'i Mustafa Bakır Türkçe'ye tercüme etmiştir.

c. Nevâdir Kitapları

Bunlar âhâd tarihiyle rivayet edilen kitaplardır. Bunlardan Muhammed b. Semâ'a, İbrahim b. Rüstem el-Mervezî, Muallâ b. Mansur, Dâvud b. Rüsâyd ve Süleyman el-Keysânî'ye ait olan nevâdir en meşhurları arasındadır.

¹³² Bkz. Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed, *en-Nüket âlâ Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* (Attâbî'nin şerhiyle birlikte), (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Haydarâbâd 1378.

¹³³ Serahsî *el-Mebsût*, XII, 110; İbn Bezzaz, Muhammed b. Şihâb el-Kerderî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (el-Cami'u'l-veciz), Dâru'l-İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1406/1986 (el-Fetevai'l-Hindiyye kenarında), IV, 525, 526; Birgivî, Muhammed b. Pir Ali, *et-Tarikâtü'l-Muhammediyye*, Matbaatü'l-Hâc Muharem Efendi, İstanbul 1307, s. 164; Kevserî, *a.g.e.*, s. 65.

¹³⁴ Nedvî, *a.g.e.*, s. 147.

¹³⁵ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, V, 456.

Bu nevi rivayetlere itimad edilebilmesi için bunların güvenilir bir senedinin olması ya da eş-Şeybânî ve benzeri müçtehitlerin meşhur eserlerinden alınmış olmaları gerekir.¹³⁶ Aşağıda zikredeceğimiz kitaplar da bu türe dahildir:

aa. Rakkiyyât

Rakka kadısı iken verdiği kararlar mecmuasıdır. İmam Muhammed Rakka'da bulunduğu sürece ondan hiç ayrılmayan Muhammed b. Semâ'a rivayet etmiştir.¹³⁷

bb. el-Keysâniyyât

Bu eseri, Şu'ayb b. Süleyman el-Keysânî, İmam Muhammed'den; İmam Tahâvî de Süleyman b. Şu'ayb'dan rivayet etmiştir. Bu esere aynı zamanda "el-Emâlî" de denir.¹³⁸

cc. Gürcâniyyât

Ali b. Salih el-Cürcânî İmam Muhammed'den rivayet etmiştir.¹³⁹

dd. Hârûniyyât

Halife Harun er-Reşid'e verilmiş cevaplar mecmuası olması dolayısıyla ona nispet edilmiştir.¹⁴⁰

ee. el-Hiyel ve'l-Mehâric

Bu eser fıkıh ile hayatı telif etmek, haramların zaruret gerekçesiyle mubah kılınmasını azaltmak, insanların apaçık şer'i kaideleri çiğnemesini önlemek ve benzeri gayelere matuf olarak kanunun sertliğini yumuşatmak için yapılan bir kısım tevilleri içerir. Şeybânî'nin daha talebeleri zamanında bu eserin ona aidiyeti söz konusu edilmiştir. Ebû Sülayman el-Cûzcânî, İmam Muhammed'in "el-Hiyel" isminde bir eser tasnif etmediğini iddia ederken Şeybânî'nin en seçkin ve güvenilir ravilerinden bir diğer öğrencisi Ebu'l-Hafs ise, bunu hocasından rivayet ederek ona nispet etmiştir. Serahsî bu tezi daha doğru bulur. Eseri el-Mervezî ihtisâr etmiş es-Serahsî de *el-Mebsût* adlı meşhûr eserinde bu muhtasarı şerh etmiştir.¹⁴¹

¹³⁶ Kevserî, *a.g.e.*, s. 64; Zebîdî, Murtaza es-Seyyid Muhammed, *İthâfî's-sâdeti'l-müttelîn bi Şerhi esrâri lhyâi ulûmi'd-Dîn, Dâru'l-lhyâi't-Türâsi'l-Arabi ts.*, II, 299.

¹³⁷ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 299.

¹³⁸ Kevserî, *a.g.e.*, s. 64.

¹³⁹ Zebîdî, *a.g.e.*, II, 299.

¹⁴⁰ Ebu Zehra, *a.g.e.*, s. 422, 423; Karaman, *a.g.e.*, s. 196, 197.

¹⁴¹ Bu eserin İmam Muhammed'e nispeti konusundaki tartışmalar için bk. Saffet Köse, "el-Mehâric", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 264-265; a.mlf., "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'u'l-kebir ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Konya 2004, s. 288-311.

SONUÇ:

Bu yazımızda İslam hukuku ve hadis dünyasında çağımıza kadar etkisi süregelen İmam Ebû Hanîfe'nin seçkin öğrencilerinden Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin hayatını ve eserlerini kısaca tetkike çalıştık.

Görüldüğü gibi, İslam hukukunu sistemleştirmesi, tertip ve düzene sokması, kurgucu fıkıhı geliştirerek hukuki meselelerin çoğalmasına öncülük yapması ve devletler hukukuna olan hizmeti itibarıyla Şeybânî müstesna bir yeri ve değeri ihraz etmiştir. İmam Muhammed, İmam Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olduğu gibi, aynı zamanda İmam Mâlik'in de talebesi olmuştur. Öte yandan İmam Şâfiî ona talebelik yapmış, eserlerini Okumuş ve el-Mebsût'unu ezberledikten sonra, son görüşlerini (*mezheb-i cedîd*) ihtiva eden büyük eseri el-Ümm'ü yazmıştır. Mâlikî mezhebinin temel yapıtı olan Sehnûn b. Abdisselâm'a izafe edilen el-Müdevvene'nin esası, Hanefî ve Mâlikî hukukunu bütün Kuzey Afrika'da yayan Şeybânî'nin meshûr öğrencisi Esed b. Furat'ın el-Esediyye isimli eseridir. Ahmed b. Hanbel de İmam Şâfiî'nin talebesi olup eserlerini telif ederken Şeybânî'nin kitaplarından faydalandığı kaynaklarda yer almaktadır.

Şeybânî'nin, rey ehli ile hadis ehlini birleştiren bir halka durumunda olduğu da kabul edilmiştir. Kısaca İslam hukukunun bütün ekollerinde izine rastlanan İmam Muhammed'e mezheplerin hepsi minnet ve şükran borçludur. O nedenledir ki, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ile ilgili pek çok monografiler yazılmıştır. Bunlardan bir kısmı (Muhammed Arafa ed-Desûkî (v.1230/1815) gibi) fıkıh ve hadis yönünü ele almış; bir kısmı ise (Muhammed Ebû Zehra (v.1974) gibi) onun hayat ve menkıbelerini, diğer bir kısmı da (Ali Ahmet en-Nedvî, İzzuddîn Hüseyin eş-Şeyh gibi) hayatını ve içtihatlarını konu edinmişlerdir.

Ülkemizde de İmam Muhammed'in hukuk ve hadis ilmindeki yeri konularında doktora seviyesinde çalışmalar yapılmıştır. Bazılarını kaydedelim:

Aydın Taş, "*Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (Usûl Anlayışı)*" (Erciyes Üni. Sos. Bil. Enst., Yıl, 2003);

Mehmet Özşenel, "*Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî*" (Marmara Üni. Sos. Bil. Enst., Yıl, 1999);

Sami Şahin, "*Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*" (Ank. Üni. Sos. Bil. Enst., Yıl, 1999).

Bu vesileyle biz de, özellikle hukuk ve hadis alanında unutulmaz hizmetleri ve kalıcı eserleriyle ün kazanan ve fikirleriyle de bilim dünyasına kılavuzluk yapan Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'yi saygı ve rahmetle yâd ediyoruz.